

«Σχολή Κοινωνικών Επιστημών»

«Διοίκηση Πολιτισμικών Μονάδων»

Διπλωματική Εργασία

«Η διαχείριση των μνημείων ως χώρων συγκρουσιακής
κληρονομιάς: Εστιάζοντας στα Μνημεία Παγκόσμιας Πολιτιστικής
Κληρονομιάς»

Μαρία Ι. Μιχελλή

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Μαρία Κουρή

Βόλος, Ιούνιος 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία της φοιτήτριας («συγγραφέως/δημιουργού») Μαρίας Μιχελλή που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης η συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας της συγγραφέως/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση της συγγραφέως/δημιουργού. Η συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

«Η διαχείριση των μνημείων ως χώρων συγκρουσιακής
κληρονομιάς: Εστιάζοντας στα Μνημεία Παγκόσμιας Πολιτιστικής
Κληρονομιάς»

Μαρία Ι. Μιχελλή

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Μαρία Κουρή

Μέλος ΣΕΠ ΕΑΠ

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

Νικόλαος Σουλιώτης

Μέλος ΣΕΠ ΕΑΠ

Βόλος, Ιούνιος 2026

«Peace is not the absence of conflict, but the ability to cope with it»

Ronald Reagan

Ευχαριστώ θερμά την επιβλέπουσα καθηγήτρια μου, κ. Μαρία Κουρή για την πολύτιμη καθοδήγηση, την εμπιστοσύνη και τη συνεχή υποστήριξή της καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της παρούσας ΔΕ και τον συνεπιβλέποντα καθηγητή κ. Νικόλαο Σουλιώτη για τις καίριες παρατηρήσεις του.

Περίληψη

Η πολιτιστική κληρονομιά συνιστά ένα σύνθετο πολιτικό, πολιτισμικό και κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο συναρθρώνεται με πολλές σφαίρες της κοινωνικής ζωής, της συλλογικής μνήμης και της ταυτότητας. Παράλληλα, δύναται να αποτελέσει πεδίο πολιτισμικών, πολιτικών, εθνικών και θρησκευτικών αντιπαραθέσεων/συγκρούσεων. Η παρούσα εργασία εξετάζει τη διαχείριση των μνημείων ως χώρων αντανάκλασης της συγκρουσιακής μνήμης και της διαφορετικής πρόσληψης της ιστορίας για διαφορετικές κοινότητες και τους τρόπους με τους οποίους, αντίστοιχα, επηρεάζεται και επιτελείται η διαχείριση των μνημείων αυτών στο σύγχρονο κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό γίγνεσθαι. Ειδικότερα, η έρευνα εστιάζει σε δύο Μνημεία Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO, τα οποία αποτελούν φορείς μνήμης και αντικρουόμενα σύμβολα πολιτικής, πολιτισμικής και θρησκευτικής ταυτότητας: την Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη και την Παλιά Πόλη της Ιερουσαλήμ. Η ανάλυση πραγματοποιείται μέσω της θεωρητικής οπτικής της πολιτισμικής και κοινωνικής κατασκευής και των εννοιολογικών ερμηνευτικών σχημάτων του πολιτισμικού εθνικισμού και του πολιτισμικού διεθνισμού. Η συγκριτική προσέγγιση αναδεικνύει τον ρόλο και τους περιορισμούς της UNESCO στη διαχείριση της συγκρουσιακής κληρονομιάς, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο οι κυβερνήσεις, οι πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες, οι εθνικές αφηγήσεις/προτεραιότητες, οι θρησκευτικοί συμβολισμοί και οι γεωπολιτικές επιδιώξεις επηρεάζουν τη διαχείριση μνημείων που διεκδικούνται από διαφορετικές κοινότητες. Η εργασία υπογραμμίζει ότι η μελέτη της συγκρουσιακής κληρονομιάς καθίσταται αναγκαία, καθώς συμβάλει στην κατανόηση της ιδεολογικής βάσης της αντιπαράθεσης και της φύσης της σύγκρουσης διαμορφώνοντας τις προϋποθέσεις για την αποτελεσματική διαχείρισή της. Η τελευταία, προϋποθέτει ισορροπία μεταξύ εθνικής κυριαρχίας και διεθνούς προστασίας, καθώς και διαλογικές πρακτικές και συμμετοχικές στρατηγικές που αναγνωρίζουν την πολυφωνία της μνήμης και τις πολλαπλές ταυτότητες και αφηγήσεις των συγκρουόμενων κοινοτήτων, προκειμένου να προωθηθεί η συμφιλίωση και η ειρηνική συνύπαρξη.

Λέξεις – Κλειδιά

Πολιτιστική κληρονομιά, συγκρουσιακή κληρονομιά, ένοπλες συρράξεις, πολιτισμική αντιπαράθεση, Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη, Παλιά Πόλη της Ιερουσαλήμ

“The management of monuments as conflict heritage sites: Focusing on World Heritage Sites”

Maria I. Michelli

Abstract

Cultural heritage is a political, cultural, and social phenomenon that is intertwined with multiple spheres of social life, collective memory, and identity. At the same time, it may become a field of cultural, political, national, and religious contestations and conflicts. This thesis examines the management of monuments as sites reflecting conflict memory and differing interpretations of history among diverse communities, as well as the ways in which the management of these monuments is influenced and enacted within the contemporary social, political, and cultural context. Specifically, the research focuses on two UNESCO World Heritage Sites that function as carriers of memory and contested symbols of political, cultural, and religious identity: Hagia Sophia in Istanbul and the Old City of Jerusalem. The analysis is conducted through the theoretical perspective of cultural and social construction (constructivism) and the conceptual interpretive frameworks of cultural nationalism and cultural internationalism. The comparative approach highlights both the role and limitations of UNESCO in the management of conflict heritage, while also demonstrating how governments, political and ideological conditions, national narratives and priorities, religious symbolism, and geopolitical aspirations influence the management of monuments contested by different communities. The thesis underscores the necessity of studying conflict heritage, as it contributes to understanding the ideological basis of contestation and the nature of conflict, thereby shaping the conditions for their effective management. The latter requires a balance between national sovereignty and international protection, as well as dialogical practices and participatory strategies that recognize the polyphony of memory and the multiple identities and narratives of conflicting communities, in order to promote reconciliation and peaceful coexistence.

Keywords

Cultural heritage, conflict/contested heritage, armed conflicts, cultural contestation, Hagia Sophia, Old City of Jerusalem

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	v
Abstract	vi
Περιεχόμενα	vii
Κατάλογος Πινάκων	viii
Συντομογραφίες & Ακρωνύμια.....	ix
Μεταφράσεις βασικών όρων της εργασίας στην ελληνική γλώσσα	x
Εισαγωγή.....	1
1. Πολιτιστική κληρονομιά	7
1.1 Η πολιτιστική κληρονομιά ως πολιτικό, πολιτισμικό και κοινωνικό φαινόμενο	7
1.1.1 Πολιτιστική κληρονομιά, μνήμη, ταυτότητα και σύγκρουση.....	9
1.1.2 Τυπολογία καταστροφής της συγκρουσιακής πολιτιστικής κληρονομιάς και των σχετικών κινήτρων	13
2. Η UNESCO και η προστασία της συγκρουσιακής πολιτιστικής κληρονομιάς	16
2.1 Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς σε περίπτωση ενόπλων συρράξεων και εν καιρώ ειρήνης.....	16
2.1.1 Το κανονιστικό πλαίσιο της UNESCO	16
2.1.2 Η επιχειρησιακή δράση της UNESCO ενώπιον της σκόπιμης καταστροφής της συγκρουσιακής πολιτιστικής κληρονομιάς	20
3. Μελέτες περίπτωσης συγκρουσιακής πολιτιστικής κληρονομιάς	24
3.1 Η Αγία Σοφία ως «συγκρουσιακή» κληρονομιά.....	24
3.1.1 Η Αγία Σοφία ως θρησκευτικός και πολιτικός θεσμός: ιστορική εξέλιξη και λειτουργικές μεταβολές.....	24
3.1.2 Διεθνής προστασία: Η θεσμική και επιχειρησιακή δράση της UNESCO και η συμβατότητα της αλλαγής καθεστώτος με το Διεθνές Δίκαιο για την Πολιτιστική Κληρονομιά.....	31
3.1.3 Εγχώριες και διεθνείς αντιδράσεις	37
3.1.4 Διεθνείς προεκτάσεις και διαχειριστικές προκλήσεις.....	41
3.2 Η Παλιά Πόλη της Ιερουσαλήμ ως «συγκρουσιακή» κληρονομιά	44
3.2.1 Η Παλιά Πόλη της Ιερουσαλήμ ως θρησκευτικός και πολιτικός θεσμός: η πολιτικοποίηση της κληρονομιάς.....	44
3.2.2 Το νομικό καθεστώς της Ιερουσαλήμ με βάση το Διεθνές Δίκαιο, το Ισραηλινό Δίκαιο και το Δίκαιο για την Πολιτιστική Κληρονομιά	52
3.2.3 Διεθνής προστασία: Η θεσμική και επιχειρησιακή δράση της UNESCO	56
3.2.4 Διαχειριστικές προκλήσεις.....	65
3.3 Σύγκριση της διαχείρισης της συγκρουσιακής κληρονομιάς από την UNESCO και τα κράτη	67
4. Συμπεράσματα – Προτάσεις	73
Βιβλιογραφία.....	78

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 1 Τυπολογία της καταστροφής της πολιτιστικής κληρονομιάς κατά τη διάρκεια συγκρούσεων (Πηγή: ιδία επεξεργασία βάσει των Brosché et al., 2017; Johannot-Gradis, 2015; Stone, 2015 & Viejo Rose, 2007)	14
Πίνακας 2 Η επιχειρησιακή δράση της UNESCO ενώπιον της σκόπιμης καταστροφής της συγκρουσιακής πολιτιστικής κληρονομιάς (Πηγή: ιδία επεξεργασία)	21
Πίνακας 3 Σύγκριση διαχείρισης συγκρουσιακής κληρονομιάς στην Αγία Σοφία (Κωνσταντινούπολη) και στην Παλιά Πόλη της Ιερουσαλήμ (Πηγή: ιδία επεξεργασία) ..	72

Συντομογραφίες & Ακρωνύμια

AKP	Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης
ANF	Al-Nusrah Front
CADATM	Committee for the Prevention of Destruction of Antiquities on the Temple Mount
ΔΕ	Διπλωματική Εργασία
DGAM	Directorate-General of Antiquities & Museums Syria
ΕΠΚ	Επιτροπή Παγκόσμιας Κληρονομιάς
ΗΕ	Ηνωμένα Έθνη
HIAs	Heritage Impact Assessments
IAA	Israel Antiquity Authority
ICHL	International Cultural Heritage Law
IDF	Israel Defense Forces
ISIL	Islamic State in Iraq and the Levant
ISIS	Islamic State of Iraq and Syria
ΚΠΚ	Κατάλογος Παγκόσμιας Κληρονομιάς
ΚΠΚΚ	Κατάλογος Παγκόσμιας Κληρονομιάς σε Κίνδυνο
ΜΠΚ	Μνημείο/α Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO
MOTA	Ministry of Tourism and Antiquities
OCJRP	Old City of Jerusalem Revitalization Programme
OHE	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
OUV	Outstanding Universal Value – Εξαιρετική Οικουμενική Αξία
ΣΑΗΕ	Συμβούλιο Ασφαλείας Ηνωμένων Εθνών
ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

Μεταφράσεις βασικών όρων της εργασίας στην ελληνική γλώσσα

Actor Network Theory	Θεωρία Δικτύου Δρώντων
Agency	Πρακτική ενέργεια
Authorized Heritage Discourse	Εγκεκριμένος/Επίσημος Λόγος για την Κληρονομιά
Awqaf	Βακούφια/θρησκευτικά κληροδοτήματα
Conflict heritage	Συγκρουσιακή ή/και εμπόλεμη κληρονομιά
Contested heritage	Αμφισβητούμενη κληρονομιά
Controversial heritage	Αμφιλεγόμενη κληρονομιά
Dark heritage	Σκοτεινή κληρονομιά
Difficult heritage	Δύσκολη κληρονομιά
Disinheritance	Αποκλήρωση
Dissonant heritage	Δυσαρμονική κληρονομιά
Heritage of atrocity	Κληρονομιά της θηριωδίας
Heritage that hurts	Επώδυνη κληρονομιά
Lieux de mémoire	Τόποι μνήμης
Master Plan	Σχέδιο Διαχείρισης
Negative heritage	Αρνητική κληρονομιά
Problematic heritage	Προβληματική κληρονομιά
Reactive Monitoring Mission	Ειδική αποστολή επιτήρησης της κατάστασης διατήρησης του μνημείου
Shared built heritage	Κοινή δομημένη κληρονομιά

Εισαγωγή

Ο πολιτισμός αποτελεί έκφραση και θεμελιώδες στοιχείο της ταυτότητας και της συλλογικής μνήμης μιας κοινότητας, αντικατοπτρίζοντας τις αξίες, τις πεποιθήσεις και την ιστορική της εξέλιξη (McDowell, 2008a; UNESCO, 1982a; Χαϊνογλου, 2015). Η διεθνής κοινότητα με πρωτοπόρο την UNESCO, υιοθετώντας την οικουμενική διάσταση του πολιτισμού, ανέπτυξε μεταπολεμικά συντεταγμένη συλλογική δράση, δημιουργώντας ένα διεθνές κανονιστικό πλαίσιο (διακηρύξεις, συστάσεις και συμβάσεις), με σκοπό την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς σε περιόδους ενόπλων συρράξεων και σε καιρό ειρήνης (Albert et al., 2022; Ζερβάκη, 2018).

Ωστόσο, σήμερα, ο συμβατικός και υβριδικός πόλεμος, η τρομοκρατία, ο θρησκευτικός φονταμενταλισμός/εξτρεμισμός, η λεηλασία και το παράνομο εμπόριο πολιτιστικών αγαθών, ο βανδαλισμός και η εικονοκλασία συνιστούν απειλή για την πολιτιστική κληρονομιά και τη συλλογική μνήμη (Ashworth et al., 2007; Logan & Reeves, 2009; Rodenberg & Wagenaar, 2018; Sather-Wagstaff, 2015; Schipper, 2022; Viejo Rose & Sørensen, 2015; Χαϊνογλου, 2015).

Η διαχείριση των μνημείων ως χώρων συγκρουσιακής κληρονομιάς αποτελεί ένα από τα πιο επίκαιρα και σύνθετα ζητήματα στο σύγχρονο πολιτισμικό γίγνεσθαι (Viejo Rose, 2007; Viejo Rose & Sørensen, 2015), καθώς «η πολεμική δραστηριότητα ποτέ δεν στράφηκε μόνο στην ύλη· στράφηκε πάντα ταυτόχρονα και προς την ηθική και διανοητική δύναμη που εμπνυχώνει αυτή την ύλη, κι είναι αδύνατον να διαχωρίσουμε τη μίαν από την άλλη» (Klauswitz, 1999, σ. 199).

Διαχρονικά έχουν καταγραφεί πολυάριθμες περιπτώσεις, όπου μνημεία καταστράφηκαν, αποτέλεσαν λεία πολέμου ή/και εργαλειοποιήθηκαν σε περιπτώσεις ενόπλων συρράξεων και άλλα που υπέστησαν ζημιές, καταστράφηκαν ή/και εργαλειοποιήθηκαν σε περίοδο ειρήνης, είτε διότι εκφράζουν τη συλλογική μνήμη του «άλλου», είτε επειδή συνιστούν αντικρουόμενα σύμβολα πολιτικής, πολιτισμικής και θρησκευτικής ταυτότητας, αντιπροσωπεύοντας διαφορετικά και συχνά αλληλοσυγκρουόμενα ιστορικά αφηγήματα (Ashworth et al., 2007; Logan & Reeves, 2009; Rodenberg & Wagenaar, 2018; Sather-Wagstaff, 2015; Tunbridge & Ashworth, 1996).

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη των υλικών ακίνητων μνημείων, ομάδων κτηρίων και τόπων (UNESCO, 1972), ως χώρων αντανάκλασης της συγκρουσιακής μνήμης

και της διαφορετικής πρόσληψης της ιστορίας για διαφορετικές κοινότητες (εθνικές, εθνοτικές, θρησκευτικές κ.ά.) (Ashworth et al., 2007; Sather-Wagstaff, 2015; Tunbridge & Ashworth, 1996) και η εξέταση των τρόπων με τους οποίους, αντίστοιχα, επηρεάζεται και επιτελείται η διαχείριση των μνημείων αυτών στο σύγχρονο κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό γίγνεσθαι.

Ειδικότερα, η έρευνα εστιάζει σε δύο μνημεία Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO, τα οποία αποτελούν φορείς μνήμης και αντικρουόμενα σύμβολα πολιτικής, πολιτισμικής και θρησκευτικής ταυτότητας, εξετάζοντας: α) την αλλαγή του καθεστώτος λειτουργίας της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη από μουσείο σε μουσουλμανικό τέμενος και β) την ένταξη στον Κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς σε Κίνδυνο της Παλιάς Πόλης της Ιερουσαλήμ, μέσω της θεωρητικής οπτικής της πολιτισμικής και κοινωνικής κατασκευής (κονστρουκτιβισμού) και των εννοιολογικών ερμηνευτικών σχημάτων του πολιτισμικού εθνικισμού και του πολιτισμικού διεθνισμού. Μέσω της συγκριτικής προσέγγισης, επιδιώκεται η εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη διαχείριση αυτών των μνημείων, τα οποία «διεκδικούνται» από διαφορετικές κοινότητες, οι οποίες προβάλλουν αλληλοσυγκρουόμενα ιστορικά αφηγήματα.

Με βάση τον σκοπό της εργασίας διαμορφώνονται τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

- α) Με ποιους τρόπους η συγκρουσιακή κληρονομιά συμβάλλει στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης και ταυτότητας διαφορετικών κοινοτήτων;
- β1) Πώς επηρεάζουν οι θρησκευτικές, πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες τη διαχείριση της συγκρουσιακής κληρονομιάς;
- β2) Ποιος είναι ο ρόλος των κυβερνήσεων στη διαχείριση της συγκρουσιακής κληρονομιάς;
- β3) Ποιος είναι ο ρόλος της UNESCO στη διαχείριση της συγκρουσιακής κληρονομιάς και ποιες προκλήσεις αντιμετωπίζει;
- γ1) Για ποιους λόγους πρέπει να μελετάται η συγκρουσιακή κληρονομιά;
- γ2) Πώς μπορεί η συγκρουσιακή κληρονομιά να αξιοποιηθεί για την προώθηση της συμφιλίωσης και της ειρηνικής συνύπαρξης μεταξύ συγκρουόμενων κοινοτήτων;

Η παρούσα εργασία πραγματοποιείται με βάση βιβλιογραφική έρευνα, η οποία περιλαμβάνει την κριτική αξιολόγηση, ανάλυση και ενσωμάτωση της δημοσιευμένης διεθνούς και ελληνικής βιβλιογραφίας επί του θέματος (Thomas & Nelson, 2003). Η προσέγγιση της διαχείρισης των μνημείων ως χώρων συγκρουσιακής κληρονομιάς, πραγματοποιείται με βάση τη θεωρία της πολιτισμικής και κοινωνικής κατασκευής

(κονστρουκτιβισμού), η οποία «εννοιολογεί τα άτομα πολιτισμικά και προβάλλει τη δράση και τις κοινωνικές τους σχέσεις ως πολιτισμικές και κοινωνικές κατασκευές» και όχι ως αυθύπαρκτες ιδιότητες (Γκέφου-Μαδιανού, 1999, σ. 163). Αυτή η δράση, συνιστά μία διαδικασία, η οποία «επιτυγχάνεται μέσα στα προϋπάρχοντα πολιτισμικά όρια και τις επικρατούσες νοηματικές συνάφειες» (Γκέφου-Μαδιανού, 1999:163).

Ειδικότερα, το κεντρικό ιδεολογικό στοιχείο, στο οποίο εστιάζει ο κονστρουκτιβισμός είναι οι διυποκειμενικές πεποιθήσεις και παραδοχές που μοιράζονται οι άνθρωποι, στις οποίες συμπεριλαμβάνεται και ο τρόπος, με τον οποίο μια ομάδα αντιλαμβάνεται τον «εαυτό» της ως κοινότητα, έθνος ή εθνότητα κ.ά. και την πολιτισμική, πολιτική, θρησκευτική και ιστορική ιδιαιτερότητά της σε σχέση με τους «άλλους» (Jackson & Sørensen, 2006:371-373).

Στις Διεθνείς Σχέσεις, αυτές οι κοινές αντιλήψεις συναποτελούν και εκφράζουν τα συμφέροντα και την πολιτισμική ταυτότητα μιας κοινότητας και συγκροτούν τον «κοινωνικό κόσμο», έναν «διυποκειμενικό χώρο» που νοηματοδοτείται από αυτήν (Jackson & Sørensen, 2006:371-373). Η κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα συγκροτείται τόσο από φυσικές οντότητες, όσο και από ιδέες και αντιλήψεις. Οι δεύτερες είναι μείζονος σημασίας, καθώς διαμορφώνουν τον τρόπο, με τον οποίο ερμηνεύονται οι οντότητες στη συλλογική συνείδηση (σσ. 372-373).

Υπό την οπτική του κονστρουκτιβισμού, στο πεδίο των διεθνών σχέσεων η σύγκρουση γίνεται αντιληπτή ως αντιπαράθεση σε επίπεδο ιδεών και βούλησης των εμπλεκόμενων μερών και όχι ως σύγκρουση δυνάμεων ή οντοτήτων (κρατών) (Jackson & Sørensen, 2006:375). Το ενδιαφέρον στρέφεται στον δημόσιο διάλογο και στην ιδεολογική βάση της αντιπαράθεσης, η οποία υφίσταται σε διυποκειμενικό επίπεδο, ενώ οργανώνεται και εκφράζεται μέσα από τις πολιτισμικές, θεσμικές και αξιακές αντιλήψεις των εμπλεκόμενων μερών (σ. 375).

Με αυτόν τον τρόπο, αποκαλύπτονται οι πηγές και το βάθος της διαφωνίας, καθώς και τα ιδεολογικά εμπόδια, διευκολύνοντας μία βαθύτερη κατανόηση της φύσης της σύγκρουσης και αυξάνοντας τις πιθανότητες για επίλυση του εκάστοτε ζητήματος (Jackson & Sørensen, 2006:375). Επίσης, ο κονστρουκτιβισμός εξετάζει τη διαχείριση και ρύθμιση των διαφορών, η οποία διαχρονικά επιτυγχάνεται, ως έναν βαθμό, μέσω κοινών διακανονισμών, όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα, οι διεθνείς οργανισμοί, το διεθνές δίκαιο

και πολλοί άλλοι κοινωνικοί θεσμοί, που αντανακλούν τις αντιλήψεις που μοιράζονται οι λαοί σε παγκόσμιο επίπεδο (σ. 374).

Επιπλέον, η ανάλυση και ερμηνεία των μελετών περίπτωσης βασίζεται σε δύο θεωρητικές προσεγγίσεις, οι οποίες παρά την αντίθεσή τους, συμβάλλουν στον διάλογο για τον παγκόσμιο υλικό πολιτισμό, εισφέροντας σημαντικά επιχειρήματα στη διαμόρφωση της εθνικής και διεθνούς πολιτιστικής πολιτικής (Φιλιππουπολίτη, 2018): τον πολιτισμικό εθνικισμό και τον πολιτισμικό διεθνισμό (Merryman, 1986).

Αναλυτικότερα, βασική θέση του πολιτισμικού διεθνισμού (cultural internationalism) είναι ότι τα πολιτιστικά αγαθά (UNESCO, 1954a) αποτελούν μέρος της κοινής παγκόσμιας κληρονομιάς, ανεξάρτητα από τον τόπο προέλευσής τους ή την τρέχουσα τοποθεσία τους και ως εκ τούτου δεν ανήκουν σε μία συγκεκριμένη χώρα ή εθνοτική ομάδα, αλλά σε ολόκληρη την ανθρωπότητα. Αυτή η κοσμοπολίτικη προσέγγιση ενσωματώνεται στη Σύμβαση της Χάγης του 1954 (Detling, 1993; Merryman, 1986; UNESCO, 1954a; 1954b; Φιλιππουπολίτη, 2018).

Από την άλλη πλευρά, ο πολιτισμικός εθνικισμός (cultural nationalism) θεωρεί ότι τα πολιτιστικά αγαθά αποτελούν βασικό συστατικό στοιχείο στη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας και ως εκ τούτου συνιστούν αναπόσπαστο κομμάτι της εθνικής πολιτιστικής κληρονομιάς, ανεξάρτητα από την τοποθεσία ή την ιδιοκτησία τους, για αυτό και πρέπει να παραμένουν εντός της χώρας προέλευσής τους (Detling, 1993; Merryman, 1986; Φιλιππουπολίτη, 2018). Η οπτική της διατήρησης των πολιτιστικών αγαθών από τα έθνη προέλευσης, ενσωματώνεται στη Σύμβαση της UNESCO (1970) για τα μέσα απαγόρευσης και πρόληψης της παράνομης εισαγωγής, εξαγωγής και μεταβίβασης κυριότητας πολιτιστικής ιδιοκτησίας (Merryman, 1986:832-833).

Στο πλαίσιο της βιβλιογραφικής έρευνας για την εκπόνηση της παρούσας ΔΕ, μελετήθηκαν επιπλέον, ενδεικτικά: για την περίπτωση της Αγίας Σοφίας ΔΕ που εστιάζουν στις δεοντολογικές προκλήσεις της τουριστικής διαχείρισης (Αβραμίδου, 2021), καθώς και στη σύνδεση του μνημείου με την εθνική ταυτότητα (Ηλιάδη, 2023). Σχετικά με τη «δύσκολη κληρονομιά» μελετήθηκε ΔΕ για την προσπάθεια ανάδειξης της «δύσκολης κληρονομιάς» των Εβραίων της Θεσσαλονίκης» (Νεστορή, 2020), ενώ για την προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς σε περιόδους ενόπλων συρράξεων μελετήθηκε ΔΕ για τη δράση των Διεθνών Οργανισμών και της UNESCO στη διαχείριση σκόπιμων καταστροφών στη Συρία, στο Μάλι και στην Ουκρανία (Κοραλή, 2024).

Ωστόσο, δεν εντοπίστηκαν ΔΕ, οι οποίες άπτονται του ζητήματος της συγκρουσιακής κληρονομιάς ως αναλυτικό εργαλείο για την κατανόηση του τρόπου λειτουργίας της κληρονομιάς, ούτε μελέτες περίπτωσης αναφορικά με την Παλιά Πόλη της Ιερουσαλήμ, ερευνητικό κενό το οποίο επιχειρεί να καλύψει η παρούσα ΔΕ. Ταυτόχρονα, η πρωτοτυπία της παρούσας ΔΕ εντοπίζεται τόσο σε επίπεδο θεωρίας, όσο και παραδείγματος, καθώς προσεγγίζει το φαινόμενο της συγκρουσιακής κληρονομιάς εστιάζοντας σε δύο Μνημεία Παγκόσμιας Κληρονομιάς (εφεξής ΜΠΚ) της UNESCO, τα οποία αποτελούν φορείς μνήμης και αντικρουόμενα σύμβολα πολιτικής, εθνοπολιτισμικής και θρησκευτικής ταυτότητας για διαφορετικές κοινότητες, μέσω της θεωρητικής οπτικής του κονστρουκτιβισμού και των εννοιολογικών ερμηνευτικών σχημάτων του πολιτισμικού εθνικισμού και του πολιτισμικού διεθνισμού. Με αυτόν τον τρόπο, αναδεικνύονται οι δυναμικές διαχείρισης της συγκρουσιακής κληρονομιάς στο σταυροδρόμι εθνικής κυριαρχίας, διεθνούς προστασίας και γεωπολιτικών ανταγωνισμών, αναδεικνύοντας τόσο τις δυνατότητες, όσο και τα όρια των υφιστάμενων μηχανισμών προστασίας.

Η παρούσα εργασία διαρθρώνεται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο πραγματοποιείται κριτική ανασκόπηση της διεθνούς και ελληνικής βιβλιογραφίας, η οποία αφορά την προσέγγιση της πολιτιστικής κληρονομιάς ως κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό φαινόμενο, αλλά και ως πεδίο αντιπαράθεσης, καθώς και τη σχέση αυτής με τη μνήμη και την ταυτότητα. Το δεύτερο κεφάλαιο αφορά την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς σε περίπτωση ενόπλων συρράξεων και εν καιρώ ειρήνης καθώς και την επιχειρησιακή δράση της UNESCO σε περιπτώσεις σκόπιμης καταστροφής της συγκρουσιακής κληρονομιάς.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται δύο μελέτες περίπτωσης μνημείων συγκρουσιακής κληρονομιάς, τα οποία προσεγγίζονται ως θρησκευτικοί και πολιτικοί θεσμοί που ενσωματώνουν αντικρουόμενες αφηγήσεις συλλογικής μνήμης και ταυτότητας: η Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη, με έμφαση στη μετατροπή της από μουσείο σε μουσουλμανικό τέμενος το 2020 και η Παλιά Πόλη της Ιερουσαλήμ, με έμφαση στο καθεστώς της ως ΜΠΚ σε Κίνδυνο. Για κάθε περίπτωση αναλύονται το νομικό, πολιτικό και θρησκευτικό πλαίσιο, οι διεθνείς αντιδράσεις, η θεσμική και επιχειρησιακή δράση της UNESCO και οι διαχειριστικές προκλήσεις. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τη σύγκριση της διαχείρισης των δύο μνημείων από την UNESCO και τα εμπλεκόμενα κράτη. Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα συμπεράσματα και οι προτάσεις για την

αποτελεσματική διαχείριση της συγκρουσιακής κληρονομιάς στο σύγχρονο διεθνές περιβάλλον.

1. Πολιτιστική κληρονομιά

1.1 Η πολιτιστική κληρονομιά ως πολιτικό, πολιτισμικό και κοινωνικό φαινόμενο

Τις τελευταίες δεκαετίες οι έρευνες στον τομέα των μελετών κληρονομιάς έχουν επικεντρωθεί στη διερεύνηση της σχέσης της με την πολιτική, την ταυτότητα, τη μνήμη, τη σύγκρουση και την καταστροφή (Apaydin, 2020; Ashworth et al., 2007; Harrison, 2013; McDowell, 2008a; Smith, 2006; Tunbridge & Ashworth, 1996; Viejo Rose, 2007; Viejo Rose & Sørensen, 2015). Με βάση τη θεωρητική προσέγγιση του αναπτυσσόμενου ρεύματος των Κριτικών Σπουδών Κληρονομιάς και του αυξανόμενου επιστημονικού ενδιαφέροντος για τη μνήμη, η πολιτιστική κληρονομιά συνιστά ένα σύνθετο πολιτικό, πολιτισμικό και κοινωνικό φαινόμενο (Gentry & Smith, 2019; Smith, 2006), το οποίο συναρθρώνεται με πολλές σφαίρες της κοινωνικής ζωής, της συλλογικής μνήμης και της ταυτότητας (McDowell, 2008a). Η εξέλιξη της έννοιας αποτυπώνεται στη μετατόπιση της διεθνούς βιβλιογραφίας: από τα μνημεία στους ανθρώπους, από τα αντικείμενα στις λειτουργίες τους και από τη διατήρηση στη βιώσιμη διαχείριση και ανάπτυξη (Harrison, 2013; Liu et al., 2020).

Ειδικότερα, η πολιτιστική κληρονομιά γίνεται αντιληπτή όχι απλά ως ένα «αντικείμενο» (Smith, 2006:2), αλλά ως μια κοινωνική και πολιτισμική πρακτική (Ashworth et al., 2007; Harrison, 2013; Harvey, 2001; Rodenberg & Wagenaar, 2018; Smith, 2006), συμβολική πρακτική (Macdonald, 2009) και πολιτισμική διαδικασία (Harvey, 2001:336), που επιτελείται από κοινότητες και άτομα και όπου ορισμένα στοιχεία της ιστορίας επιλέγονται ή/και τονίζονται σκοπίμως, ενώ άλλα αποσιωπώνται (Rodenberg & Wagenaar, 2018:2). Σύμφωνα με την Smith (2006), το τελευταίο αποδίδεται στην ύπαρξη ενός «Εγκεκριμένου/Επίσημου Λόγου για την Κληρονομιά», ο οποίος έχει διαμορφώσει τις αντιλήψεις και τις πρακτικές για αυτήν, τόσο στον δυτικό κόσμο, όσο και παγκοσμίως.

Πιο συγκεκριμένα, η πολιτιστική κληρονομιά αναφέρεται σε ένα σύνολο στάσεων και σχέσεων με το παρελθόν (Harrison, 2013; Harvey, 2001; Smith, 2006). Αυτές οι σχέσεις χαρακτηρίζονται από σεβασμό και προσήλωση σε επιλεγμένα στοιχεία, τα οποία συνδέονται με αντικείμενα, τόπους, παραδόσεις, πολιτισμικές εκφράσεις και πρακτικές, που θεωρείται ότι σχετίζονται με ή αντιπροσωπεύουν τρόπον τινά το παρελθόν (Harrison, 2013; Rodenberg & Wagenaar, 2018). Ωστόσο, η κληρονομιά διαμορφώνεται στο παρόν

(Ashworth et al., 2007; Tunbridge & Ashworth, 1996:20) και αντανakλά τόσο κληρονομημένες, όσο και σύγχρονες ανησυχίες για το παρελθόν (Harrison, 2013:14). Το παρελθόν, μετασχηματισμένο σε κληρονομιά, αποτελεί έναν πανταχού παρόντα πόρο με πολλές σύγχρονες πολιτισμικές, πολιτικές και οικονομικές λειτουργίες, οι οποίες για περισσότερο από μισό αιώνα, έχουν διαμορφώσει μια σημαντική και συνεχώς αναπτυσσόμενη «βιομηχανία κληρονομιάς» (Ashworth et al., 2007:1).

Η προσέγγιση της κληρονομιάς ως παραγωγής του παρελθόντος στο παρόν οδηγεί σε έναν επαναπροσδιορισμό του «ποιος» και «τι» εμπλέκεται στη διαδικασία διαχείρισής της, καθώς και «πού» εντοπίζεται η παραγωγή της στις σύγχρονες κοινωνίες (Harrison, 2013:32). Σύμφωνα με τη «θεωρία δικτύου δρώντων», η πρακτική ενέργεια στη δημιουργία των νοημάτων της κληρονομιάς κατανέμεται μεταξύ ανθρώπινων (διεθνείς οργανισμοί, κυβερνήσεις, τοπικές κοινωνίες κ.ά.) και μη ανθρώπινων παραγόντων (μνημεία, τόποι κληρονομιάς, θεσμοί κ.ά.) και λαμβάνει ποικίλες μορφές (π.χ. Κατάλογος Παγκόσμιας Κληρονομιάς) (Harrison, 2013, pp. 31-33; Sonkoly & Vahtikari, 2018).

Με βάση τα παραπάνω, η κληρονομιά συνδέεται με ένα σύνολο αξιών και νοημάτων (Rodenberg & Wagenaar, 2018; Smith, 2006), τα οποία με την πάροδο του χρόνου υπόκεινται σε μια συνεχή επιλογή και ερμηνεία, αναθεώρηση και αλλαγή (Ashworth et al., 2007:3), ακολουθώντας μία διαλογική πρακτική (Rodenberg & Wagenaar, 2018:3). Η απόδοση νοήματος άπτεται των ιστοριών που πλαισιώνουν τα ένυλα και άυλα πολιτιστικά αγαθά και καθιστά την κληρονομιά κοινωνική κατασκευή (Rodenberg & Wagenaar, 2018:3; Tunbridge & Ashworth, 1996). Ως εκ τούτου, οι έννοιες της κληρονομιάς ανέκαθεν αναπτύσσονταν και μετασχηματίζονταν με βάση το ισχύον κοινωνικό πλαίσιο των μεταβαλλόμενων σχέσεων εξουσίας και των αναδυόμενων εθνικών πολιτισμικών, κοινωνικών και άλλων ταυτοτήτων (Harvey, 2001:335).

Παρά τη σύγχρονη θεωρητική εννοιολόγηση της ταυτότητας ως διαδικασίας ενεργούς και συνεχούς διαπραγμάτευσης (Smith, 2006:83) και ως μια πολλαπλότητα του ανήκειν, η οποία ορίζεται και μεταδίδεται μέσω των αναπαραστάσεων του τόπου, η ανάγκη των ατόμων να ανήκουν σε εδαφικά καθορισμένες κοινωνικές ομάδες, φαίνεται να παραμένει εξίσου επίκαιρη και σημαντική, όπως κατά τον 19^ο αιώνα, όταν αποτελούσε θεμελιώδες χαρακτηριστικό του έθνους κράτους (Ashworth et al., 2007:4). Συνεπώς, η πολιτιστική κληρονομιά αποτελεί μία βαθιά πολιτική και συχνά εδαφική διαδικασία, η διαχείριση της οποίας, μέσω της επίκλησης του παρελθόντος, δύναται να νομιμοποιήσει ή/και να

υπονομεύσει πολιτικές και εδαφικές ιδεολογίες στο παρόν (McDowell, 2008a:37), λειτουργώντας και ως «εργαλείο πολιτισμικής ισχύος» (Harvey, 2001:327).

1.1.1 Πολιτιστική κληρονομιά, μνήμη, ταυτότητα και σύγκρουση

Η πολιτιστική κληρονομιά, εκτός των άλλων, συνδέεται με πράξεις μνήμης, οι οποίες συμβάλλουν στη διαμόρφωση των τρόπων κατανόησης και αλληλεπίδρασης με το παρόν (Smith, 2006:2) και όπου οι τόποι, τα μνημεία ή/και τα πολιτισμικά τοπία δύνανται να αποτελέσουν τα πολιτισμικά εργαλεία αυτής της διαδικασίας (McDowell, 2008a; Smith, 2006). Οι «τόποι μνήμης» σύμφωνα με τον Nora είναι «ένυλοι ή άυλοι» (1996:xvii), «απλοί και αμφίσημοι, φυσικοί και τεχνητοί, σχετίζονται με συγκεκριμένο περιεχόμενο, αλλά και με αφηρημένες έννοιες...είναι τόποι με τρεις συνυπάρχουσες διαστάσεις, την υλική, την συμβολική και τη λειτουργική» (1989:18).

Υπό αυτή την έννοια, ένας υλικός τόπος (π.χ. μνημείο), καθίσταται τόπος μνήμης, εφόσον υπεισέλθει σε μια διαδικασία συμβολικής νοηματοδότησης και οικειοποίησης (Nora, 1989; 1996), η οποία σχετίζεται με την αίσθηση του ανήκειν και κατά συνέπεια της ταυτότητας (McDowell, 2008a:38) και όπου κατασκευάζεται, ανακατασκευάζεται και παράγεται το παρελθόν (Assmann, 2011, p. 13). Αντίστοιχα, τα πολιτισμικά τοπία εκφράζουν τόσο τις σχέσεις στο παρόν, όσο και τη μεταβαλλόμενη σχέση μιας κοινωνίας με το παρελθόν της (McDowell, 2008a:50).

Η κληρονομιά και η μνήμη βρίσκονται σε άμεση συνεργία μέσω ποικίλων μορφών επικοινωνίας, καθώς η πρώτη μοιράζεται και παράγεται μέσω των αφηγήσεων και της εμπλοκής της με τοπία (Sather-Wagstaff, 2015:191). Αυτές οι αφηγήσεις του ανήκειν μπορεί να αλληλοϋποστηρίζονται, να συνυπάρχουν ή να συγκρούονται μεταξύ τους (Ashworth et al., 2007:4). Η ραγδαία ανάπτυξη των μελετών μνήμης καθιέρωσε μία ευρεία τυπολογία: «επίσημη, ανεπίσημη, δημόσια, ιδιωτική, συλλογική, κοινοτική, τοπική, εθνική, κοινωνική, ιστορική, συναισθηματική, μεταμνήμη, κυριολεκτική, παραδειγματική» (McDowell, 2008a:40), «πολιτισμική μνήμη» (Rigney & Erll, 2009) κ.ά. Η επιθυμία της αναπαράστασης της μνήμης μέσω της σήμανσης του «τόπου» είναι χαρακτηριστικό όλων των σύγχρονων κοινωνιών και κυριαρχεί σε κάθε σύγκρουση (McDowell, 2008a:38).

Μολονότι, η έννοια της κληρονομιάς συνδέεται ως επί το πλείστον με τα επιτεύγματα της ανθρωπότητας (Sather-Wagstaff, 2015:195) και φέρει μια συντριπτικά θετική δημόσια χροιά (Macdonald, 2009:9), από τα τέλη της δεκαετίας του '90 το ερευνητικό ενδιαφέρον στρέφεται ολοένα και περισσότερο σε μία ακόμα διάσταση της αξιολόγησης και

διαχείρισης του ρόλου της, αυτή της σκοτεινής και καταστροφικής πλευράς της ανθρώπινης ιστορίας, η οποία σχετίζεται με διεθνείς, εμφύλιους και κοινοτικούς πολέμους, αποικιοκρατική βία, δουλεία, γενοκτονία, τρομοκρατικές ενέργειες (Sather-Wagstaff, 2015:195-196) και συστήματα πεποιθήσεων που εδράζονται στη μισαλλοδοξία και στις φυλετικές διακρίσεις (Logan & Reeves, 2009).

Η πολιτισμική αντιπαράθεση αφορά τις ταυτότητες που εκφράζονται στο συμβολικό τοπίο μιας κοινωνίας, το οποίο συναρθρώνεται από πολιτισμικές πρακτικές, εκφράσεις και αναπαραστάσεις, καθώς και από αντικείμενα και εκδηλώνεται όταν οι εν λόγω εκφράσεις θεωρηθούν απειλή για την ταυτότητα μιας άλλης ομάδας (Rodenberg & Wagenaar, 2018:4). Ως εκ τούτου, η πολιτιστική κληρονομιά τοποθετείται στον πυρήνα της πολιτισμικής αντιπαράθεσης, καθώς ενσωματώνει ποικίλες και συχνά αντικρουόμενες αφηγήσεις, αντανακλώντας τις διαφορετικές προσεγγίσεις που διέπουν τη συλλογική μνήμη και τις πολιτισμικές ταυτότητες ατόμων, ομάδων, κοινοτήτων και εθνών κρατών (Rodenberg & Wagenaar, 2018). Για αυτόν τον λόγο, «η πολιτιστική κληρονομιά είναι πάντα δυσαρμονική (ή συγκρουσιακή) για κάποιον και κάθε δυσαρμονία (ή αντίθεση) αποτελεί την κληρονομιά κάποιου» (Tunbridge & Ashworth, 1996:263), δηλαδή η δυσαρμονία αποτελεί λανθάνουσα ιδιότητα κάθε κληρονομιάς, υφιστάμενη ως παθητική δυνατότητα, που δύναται να αναδυθεί υπό συγκεκριμένες συνθήκες (Bull, 2021).

Η σύγκρουση για την πολιτιστική κληρονομιά έχει καταστεί παγκόσμιο ζήτημα, διότι εμπλέκεται άμεσα στη διαμόρφωση της ταυτότητας και στις διαδικασίες κοινωνικής ένταξης και αποκλεισμού που καθορίζουν τις κοινωνίες, οι οποίες χαρακτηρίζονται από ολοένα και πιο σύνθετες μορφές πολιτισμικής πολυμορφίας (Ashworth et al., 2007:4). Ειδικότερα, η ένταξη στο συμβολικό τοπίο μιας κοινωνίας συνεπάγεται πρόσβαση σε πόρους και ευκαιρίες (Rodenberg & Wagenaar, 2018:4). Συχνά, τα εμπλεκόμενα μέρη το βιώνουν ως ένα παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος, όπου υπάρχουν νικητές και ηττημένοι (Tunbridge & Ashworth, 1996). Υπό αυτή την έννοια, ορισμένες αφηγήσεις εκφράζονται και γίνονται κυρίαρχες, με αποτέλεσμα αντικείμενα και πολιτισμικές παραδόσεις να «νομιμοποιούνται» ως κληρονομιά εις βάρος άλλων (Rodenberg & Wagenaar, 2018; Smith, 2006). Συνεπώς, η συγκρουσιακή πολιτιστική κληρονομιά διαμορφώνει τη συλλογική μνήμη και ταυτότητα διαφορετικών κοινοτήτων, καθώς παρέχει σημεία αναφοράς για την ερμηνεία του παρελθόντος, ενισχύοντας είτε την αίσθηση του ανήκειν, είτε τη διαίρεση,

ανάλογα με τις αφηγήσεις και τις πρακτικές μνήμης που αναπτύσσονται γύρω από αυτήν (Ashworth et al., 2007; Rodenberg & Wagenaar, 2018).

Επιπρόσθετα, καθώς η πολιτιστική κληρονομιά λειτουργεί ως ενδείκτης/σύμβολο για την κατασκευή, την ανακατασκευή και την διαπραγμάτευση των ταυτοτήτων, των κοινωνικών και πολιτισμικών αξιών στο παρόν (Smith, 2006:3), η συγκρουσιακή κληρονομιά είναι εξίσου δυναμική (Liu et al., 2020). Για αυτό, παρά τις ποικίλες διαστάσεις της εντοπίζονται τέσσερα εγγενή χαρακτηριστικά σε αυτήν: α) οι πολλαπλοί ενδιαφερόμενοι με αντικρουόμενα συμφέροντα (Kouri, 2017; Liu et al., 2020), β) η εκούσια ή ακούσια περιθωριοποίηση ορισμένων και δη των τοπικών ενδιαφερομένων/κοινοτήτων από τους υπεύθυνους λήψης αποφάσεων, παρά την ενθάρρυνση της UNESCO για θεσμοθέτηση της συμμετοχής της κοινότητας (Kouri, 2017; Liu et al., 2020), γ) ο διαρκής μετασχηματισμός της συγκρουσιακής πολιτισμικής κληρονομιάς και δ) η έλλειψη αποτελεσματικών στρατηγικών για την διαχείριση και αντιμετώπισή της (Liu et al., 2020).

Με βάση την ανασκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας, οι ορισμοί που έχουν αποδοθεί κατά καιρούς από τους μελετητές για να περιγράψουν το φαινόμενο των αντικρουόμενων στοιχείων της κληρονομιάς είναι: «δυσαρμονική κληρονομιά» και «κληρονομιά της θηριωδίας» (Tunbridge & Ashworth, 1996), «αρνητική κληρονομιά» (Meskell, 2002), «επώδυνη κληρονομιά» (Sather-Wagstaff, 2011), «συγκρουσιακή ή/και εμπόλεμη κληρονομιά» (McDowell, 2008b), «δύσκολη κληρονομιά» (Logan & Reeves, 2009; Macdonald, 2009; Wollentz, 2020), «αμφισβητούμενη κληρονομιά» (Rodenberg & Wagenaar, 2018), «σκοτεινή κληρονομιά» (Thomas et al., 2019), «προβληματική κληρονομιά» ή «αμφιλεγόμενη κληρονομιά» (Bull, 2021).

Οι παραπάνω όροι στερούνται καθιερωμένων και καθολικά αποδεκτών ορισμών. Σημειώνονται αλληλεπικαλύψεις αλλά και διαφορετικά σημεία έμφασης μεταξύ τους, καθώς άλλοι αναδεικνύουν τη δυσαρμονία και τις ανταγωνιστικές διεκδικήσεις γύρω από τον ίδιο τόπο και τα διαφορετικά, συχνά αλληλοσυγκρουόμενα ιστορικά αφηγήματα, συμπεριλαμβανομένων των σκόπιμων επιθέσεων και της εργαλειοποίησης της κληρονομιάς στο πλαίσιο των συγκρούσεων, άλλοι εστιάζουν στο αρνητικό, τραυματικό ή στιγματισμένο φορτίο αυτών των τόπων και στη βιωμένη εμπειρία του πόνου και της απώλειας, ενώ άλλοι δίνουν έμφαση στις σύγχρονες προκλήσεις διατήρησης, ερμηνείας, δημόσιας παρουσίασης και διαχείρισης αυτών των τόπων (Bull, 2021; Logan & Reeves, 2009; Macdonald, 2009;

McDowell, 2008b; Meskell, 2002; Rodenberg & Wagenaar, 2018; Sather-Wagstaff, 2011; Thomas et al., 2019; Tunbridge & Ashworth, 1996).

Ωστόσο, οι όροι αυτοί αντιπροσωπεύουν μια προσπάθεια διεύρυνσης της έννοιας της πολιτιστικής κληρονομιάς, αναγνωρίζοντας ότι αυτή είναι πολυσημική, πολυφωνική (Thomas et al., 2019) και εν δυνάμει δυσαρμονική/συγκρουσιακή (Tunbridge & Ashworth, 1996). Ειδικότερα, η συγκρουσιακή κληρονομιά¹ αναφέρεται σε μνημεία που είναι συνδεδεμένα με ιστορικοπολιτικές, εθνοπολιτισμικές ή θρησκευτικές συγκρούσεις, διεθνείς, εμφύλιους και κοινοτικούς πολέμους, τρομοκρατικές ενέργειες, αυταρχικά καθεστώτα και συστήματα πεποιθήσεων θεμελιωμένα στη μισαλλοδοξία και σε κάθε μορφή διακρίσεων (Ashworth et al., 2007; Logan & Reeves, 2009; Rodenberg & Wagenaar, 2018; Sather-Wagstaff, 2015; Tunbridge & Ashworth, 1996).

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι η παρούσα εργασία δεν εξετάζει όλες τις εκφάνσεις του εν λόγω φαινομένου, αλλά επικεντρώνεται σε μνημεία που έχουν υποστεί ζημιές ή/και καταστραφεί κατά τη διάρκεια ένοπλων συρράξεων καθώς και σε αντιπαράθεσεις που έχουν εκδηλωθεί εν καιρώ ειρήνης ανάμεσα σε κοινότητες που είχαν συγκρουστεί στο παρελθόν και ενδέχεται να συγκρούονται έως και σήμερα ακόμα και κάτω από το όριο της ένοπλης σύρραξης² καθώς διεκδικούν την ίδια κληρονομιά. Σύμφωνα με τους Tunbridge και Ashworth (1996:21) «κάθε κληρονομιά είναι η κληρονομιά κάποιου και, επομένως λογικά, όχι κάποιου άλλου». Η αρχική έννοια της κληρονομιάς ως μεταβίβασης συνεπάγεται την ύπαρξη και της αποκλήρωσης/αποκλεισμού από αυτήν και, κατ' επέκταση, κάθε συγκρότηση κληρονομιάς από το παρελθόν αποκλείει κάποιον πλήρως ή μερικώς, ενεργά ή δυνητικά. Αυτός ο αποκλεισμός μπορεί να είναι ακούσιος, προσωρινός, μικρής σημασίας, περιορισμένος ως προς τις επιπτώσεις του και συγκαλυμμένος ή μακροχρόνιος, εκτεταμένος, σκόπιμος, σημαντικός και εμφανής (Tunbridge & Ashworth, 1996:21).

---

¹ Λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα της διεθνούς βιβλιογραφίας, στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας προτείνεται ένας ορισμός της συγκρουσιακής κληρονομιάς, ο οποίος επιδιώκει να καλύψει όλες τις σχετικές περιπτώσεις και να ενσωματώσει τις ποικίλες εκφάνσεις του φαινομένου.

² Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και την ίδρυση του ΟΗΕ ο πόλεμος και η ειρήνη δεν είναι δύο απόλυτα διακριτές καταστάσεις, αλλά ένα φάσμα με διάφορα στάδια κλιμάκωσης (Vestner, 2023).

1.1.2 Τυπολογία καταστροφής της συγκρουσιακής πολιτιστικής κληρονομιάς και των σχετικών κινήτρων

Η σκόπιμη καταστροφή και βεβήλωση της πολιτιστικής κληρονομιάς αποτελούν μορφές μέσω των οποίων αναδύεται η συγκρουσιακή κληρονομιά (Thomas et al., 2019). Το φαινόμενο αυτό εμφανίζεται συχνότερα σε συνθήκες σύγκρουσης, όταν μία κοινότητα επιχειρεί να εξαλείψει την ταυτότητα, τις μνήμες και τα δικαιώματα μιας άλλης ομάδας (Thomas et al., 2019). Υπό αυτό το πρίσμα, η καταστροφή της πολιτιστικής κληρονομιάς συνιστά καταστροφή της ταυτότητας ενός λαού, καθώς επιδιώκει την εξάλειψη των συμβόλων που συγκροτούν τη συλλογική του μνήμη και τη διαχρονική του παρουσία στον χώρο (Albert et al., 2022).

Ειδικότερα, δεδομένου ότι η πολιτιστική κληρονομιά χρησιμοποιείται συνειδητά ως βασικός ενδείκτης/σύμβολο της ταυτότητας και της ετερότητας, στοχοποιείται διαχρονικά στις συγκρούσεις μεταξύ πολιτισμικών ομάδων (Viejo Rose, 2007), λόγω των αξιών, των συναισθηματικών επικλήσεων, των εννοιών, των συμβόλων και των ερμηνειών που συνδέονται με αυτήν, τα οποία είναι όλα άυλα (Viejo Rose & Sørensen, 2015). Ως εκ τούτου, η μελέτη της καταστροφής της πολιτιστικής κληρονομιάς δύναται να συμβάλει στην ανάδειξη της δυναμικής, η οποία διαμορφώνεται μέσα από την αλληλεπίδραση πολιτισμών και συγκρούσεων (Viejo Rose, 2007:103).

Τα πολιτιστικά αγαθά έχουν αποτελέσει στόχους επίθεσης σε περιόδους κατακτητικών και αποικιοκρατικών πολέμων, καθώς και κατά τη διάρκεια διακρατικών, εμφυλίων και διακοινοτικών συγκρούσεων από κυβερνητικές δυνάμεις, αντάρτες ή άλλες εμπλεκόμενες ομάδες (Brosché et al., 2017:249). Οι λόγοι της καταστροφής, οι καταστροφικές ενέργειες, οι τόποι και τα πολιτιστικά αντικείμενα που έχουν υποστεί καταστροφή ή βλάβη, καθώς και οι τύποι της σύγκρουσης ποικίλουν (Brosché et al., 2017; Johannot-Gradis, 2015; Stone, 2015; Viejo Rose, 2007) και παρουσιάζονται συνοπτικά στον Πίνακα 1.

Λόγοι και καταστροφικές ενέργειες	Τόποι και αντικείμενα που έχουν καταστραφεί ή υποστεί ζημιά	Τύπος σύγκρουσης
• Λειψασία και πλιάτσικο • Σκόπιμη επίθεση • Σκόπιμη κακή χρήση/επανάχρηση • Παραμέληση και επιλεκτική μνήμη • Βανδαλισμοί • Παράπλευρες απώλειες • Στρατιωτικοί/ή λόγοι/αναγκαιότητα • Έλλειψη στρατιωτικής συνείδησης • Εικονοκλασία • Επίσημη πολιτιστική πολιτική • Αποτυχία προστασίας • Η προστασία τους δεν θεωρείται σημαντική για να συμπεριληφθεί στον προσυγκρουσιακό σχεδιασμό • Αλλαγή λειτουργίας χώρων πολιτιστικής κληρονομιάς • Απουσία ενιαίας αποτελεσματικής διαχείρισης και συντονισμένης προστασίας	• Θρησκευτικά κτίρια/αντικείμενα • Πολιτικά κτίρια • Μουσεία • Μνημεία πολιτιστικής κληρονομιάς • ΜΠΚ • Βιβλιοθήκες και αρχεία • Ιστορικά μνημεία/τοποθεσίες • Νεκροταφεία • Δημόσια κτίρια • Δημόσια τέχνη • Πολιτικά μνημεία/τοποθεσίες • Αρχαιολογικοί χώροι • Υποδομές (γέφυρες) • Φυσική κληρονομιά	• Διακρατική σύγκρουση, όπου διαφορετικοί κρατικοί στρατοί αντιμετωπίζουν ο ένας τον άλλον • Εμφύλιοι πόλεμοι μεταξύ καθεστώτος και επαναστατικών οργανώσεων • Κοινοτικές συγκρούσεις, όπου οι διαφορές ταυτότητας (εθνοτικές, θρησκευτικές κ.ά.), που αντιλαμβάνονται οι ίδιοι καθορίζουν τους δρώντες της σύγκρουσης • Σταθερά κράτη με άτακτες μεταβιβάσεις εξουσίας, συνέχεια της γραφειοκρατίας/διακυβέρνησης • Κατάρρευση κράτους λόγω αρπακτικής ή αναποτελεσματικής διακυβέρνησης • Διάβρωση ή αποτυχία κράτους λόγω εθνοτικών/περιφερειακών συγκρούσεων • Κατάρρευση κράτους λόγω ιδεολογικής σύγκρουσης • Αλλαγή κράτους που επιβλήθηκε εξωτερικά ως υπολειμματική μορφή παλιάς ιμπεριαλιστικής παρέμβασης

Πίνακας 1 Τυπολογία της καταστροφής της πολιτιστικής κληρονομιάς κατά τη διάρκεια συγκρούσεων (Πηγή: ίδια επεξεργασία βάσει των Brosché et al., 2017; Johannot-Gradis, 2015; Stone, 2015 & Viejo Rose, 2007)

Ωστόσο πιο αινιγματική, καθίσταται η συνειδητή επιλογή ορισμένων ένοπλων ομάδων, να διαθέτουν τους πεπερασμένους πόρους τους για σκόπιμες επιθέσεις κατά πολιτιστικών αγαθών (Brosché et al., 2017:248). Οι επιθέσεις αυτές πραγματοποιούνται για ποικίλους σκοπούς και με διαφορετικές μεθόδους, είτε στοχεύοντας άμεσα τα άτομα που χρησιμοποιούν τον χώρο, είτε επιδιώκοντας τον έλεγχο, την πρόκληση ζημιών ή την καταστροφή των ίδιων των μνημείων (Brosché et al., 2017:249).

Συνεπώς, οι αιτίες, οι λόγοι και τα κίνητρα για την εκ προθέσεως επίθεση σε πολιτιστικά αγαθά παραμένουν το σημαντικότερο ερώτημα για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, ιδίως σε σχέση με τις επιπτώσεις στους άμεσους ενδιαφερόμενους και τις συνέπειες για τις κοινότητες και τις κοινωνίες (Schipper, 2022:154). Προς τούτο, οι Brosché et al. (2017:249) ανέπτυξαν μία τυπολογία που περιγράφει τα κίνητρα των σκόπιμων

επιθέσεων σε πολιτιστικά αγαθά από ένοπλους δρώντες, τα οποία ταξινομούνται σε τέσσερις ευρείες, μη αλληλοαποκλειόμενες κατηγορίες:

(i) Επιθέσεις υποκινούμενες από τους σκοπούς της σύγκρουσης των εμπλεκόμενων δρώντων, κατά τις οποίες η πολιτιστική κληρονομιά στοχοποιείται, επειδή αποτελεί βασικό ζήτημα στη σύγκρουση. Για παράδειγμα, όταν ο βασικός λόγος της σύγκρουσης έγκειται σε εθνοτικές και θρησκευτικές διαιρέσεις, θρησκευτικοί χώροι, μνημεία κ.ά. μπορεί να δεχθούν επίθεση, επειδή συγκαταλέγονται μεταξύ των αμφισβητούμενων ζητημάτων της σύγκρουσης, καθώς αντιπροσωπεύουν σύμβολα πολιτισμικής ταυτότητας και συλλογικής μνήμης (Brosché et al., 2017:251; Johannot-Gradis, 2015).

(ii) Στρατιωτικές-στρατηγικές επιθέσεις, στις οποίες το κύριο κίνητρο είναι η απόκτηση τακτικών πλεονεκτημάτων στη σύγκρουση.

(iii) Συμβολικές επιθέσεις, όπου η στοχοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς αποσκοπεί στην επίδειξη δύναμης έναντι του αντιπάλου ή άλλων ακροατηρίων, συμπεριλαμβανομένης της διεθνούς κοινότητας και δυνητικών υποστηρικτών και στην υπονόμηση της κοινωνικής συνοχής των εχθρών και των συμβόλων της εθνικής ενότητας.

(iv) Επιθέσεις που παρακινούνται από οικονομικά κίνητρα, όπου η πολιτιστική κληρονομιά καταστρέφεται ή λεηλατείται για τη χρηματοδότηση ένοπλων ομάδων.

Αυτές οι κατηγορίες δεν αλληλοαποκλείονται, καθώς οποιαδήποτε δεδομένη επίθεση μπορεί να εξυπηρετήσει πολλαπλούς σκοπούς (Brosché et al., 2017), όπως θα αναδειχθεί στην υποενότητα 2.1.2, όπου αναλύονται οι περιπτώσεις εκτεταμένης σκόπιμης καταστροφής της συγκρουσιακής πολιτιστικής κληρονομιάς.

2. Η UNESCO και η προστασία της συγκρουσιακής πολιτιστικής κληρονομιάς

2.1 Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς σε περίπτωση ενόπλων συρράξεων και εν καιρώ ειρήνης

2.1.1 Το κανονιστικό πλαίσιο της UNESCO

Η πολιτιστική κληρονομιά υπήρξε διαχρονικά θύμα του πολέμου (Dolezalek et al., 2021, όπ. αναφ. στο Schipper, 2022:151). Η λεηλασία και η καταστροφή πολιτιστικών αγαθών είτε ως σκοπίμη ενέργεια, είτε ως παράπλευρη συνέπεια γενικευμένης βίας, αποτελεί διαχρονικά μία κοινή πρακτική κρατών και μη κρατικών οντοτήτων ή/και δρώντων σε περιόδους ενόπλων συρράξεων (Brosché et al., 2017; Johannot-Gradis, 2015; Κόνσολα, 1995; Schipper, 2022; Viejo Rose & Sørensen, 2015; Χαϊνογλου, 2015).

Πρόκειται για ένα παγκόσμιο, διαχρονικό φαινόμενο -από τους ρωμαϊκούς θριάμβους και τη ναπολεόντεια λεηλασία (Γεωργοπούλου, 2016; Johannot-Gradis, 2015), στη μαζική καταστροφή που προκάλεσαν οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τη «λεηλασία της Leuven» και το «Baedeker Blitz» (Rothnie, 1992; Schipper, 2022), στις σύγχρονες επιθέσεις ισλαμιστών εξτρεμιστών, όπως ο ISIS στη Συρία με σκοπό την εκμηδένιση της πολιτιστικής κληρονομιάς (Schipper, 2022) και την εξάλειψη της πολιτισμικής ταυτότητας των λαών (Albert et al., 2022; Johannot-Gradis, 2015) - εξελισσόμενο σταδιακά «από δικαίωμα του νικητή σε έγκλημα πολέμου», αντικατοπτρίζοντας διαχρονικά τα εκάστοτε πρότυπα αξιών και χρήσεων που αποδίδονται στα πολιτιστικά αγαθά στις ένοπλες συγκρούσεις (Γεωργοπούλου, 2016:1).

Οι ολέθριες επιπτώσεις των δύο Παγκόσμιων Πολέμων για την ανθρωπότητα και το πολιτισμικό κεφάλαιό της, αποκάλυψαν ελλείψεις προηγούμενων συμβάσεων για το δίκαιο του πολέμου, όπως της Χάγης του 1899 και του 1907 και ενέτειναν το ενδιαφέρον της διεθνούς κοινότητας, για τη δημιουργία ενός διεθνούς θεσμικού πλαισίου με αποκλειστικό περιεχόμενο την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς σε περιπτώσεις ενόπλων συγκρούσεων (Γάγγας, 2009; Ζερβάκη, 2018; Johannot-Gradis, 2015; Κόνσολα, 1995; USCBS, n.d.). Από τη δεκαετία του '50, η UNESCO έχει συνεισφέρει στη διαμόρφωση συγκεκριμένων αρχών και προτύπων μέσα από διακηρύξεις, συστάσεις και διεθνείς συμβάσεις (Ζερβάκη, 2018:85).

Με αφετηρία τη διαπίστωση ότι τα πολιτιστικά αγαθά έχουν υποστεί «σοβαράς ζημίας» από τους πολέμους (Νόμος 1114/1983, 1983, σ. 53; UNESCO, 1954a), η UNESCO το 1954 υπογράφει τη Σύμβαση για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς σε περίπτωση ένοπλης σύγκρουσης, (Σύμβαση της Χάγης), η οποία συμπληρώθηκε από ειδικό πρωτόκολλο που αναφέρεται στην απαγόρευση εξαγωγής και στην επιστροφή πολιτιστικών αγαθών που απομακρύνθηκαν από έδαφος υπό κατοχή (Γάγγας, 2009; Ζερβάκη, 2018; UNESCO, 1954a; 1954b). Ωστόσο, η Σύμβαση δεν παρέχει απόλυτη προστασία (Γάγγας, 2009; Schipper, 2022) και το ακριβές περίγραμμά της εξακολουθεί να επαφίεται σε κάποιο βαθμό στη διακριτική ευχέρεια των κρατών (Johannot-Gradis, 2015:1256).

Το 1999 υιοθετείται δεύτερο πρωτόκολλο (UNESCO, 1999), το οποίο εισάγει την έννοια της «αναβαθμισμένης προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς υψίστης σημασίας για την ανθρωπότητα» (άρθρο 10), ποινικοποιεί αδικήματα σχετικά με την καταστροφή και υπεξαίρεση πολιτιστικών αγαθών (άρθρο 15), επεκτείνει την προστασία για ένοπλες συγκρούσεις τόσο διεθνούς, όσο και μη διεθνούς χαρακτήρα (άρθρο 22 §1) και παρέχει μια προσπάθεια να οριοθετηθεί η αρχή της στρατιωτικής αναγκαιότητας (άρθρο 6) (Arnal, 2020:545). Το παρόν αποτελεί απόρροια της αντίδρασης της διεθνούς κοινότητας, στις καταστροφές που προκλήθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου στην πρώην Γιουγκοσλαβία τη δεκαετία του '90, της ιρακινής εισβολής στο Κουβέιτ (1990) και του πρώτου πόλεμου του Κόλπου (1991) (Arnal, 2020; Pasikowska-Schnass, 2016; Χαϊνογλου, 2015) και τέθηκε σε ισχύ το 2004, ένα χρόνο μετά τη λεηλασία του Μουσείου της Βαγδάτης στο Ιράκ (Schipper, 2022).

Σε καιρό ειρήνης, η πολιτιστική κληρονομιά προστατεύεται από τη Σύμβαση για την προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς (UNESCO, 1972), η οποία θεμελιώνει «τη διφυή πρόσληψη της παγκόσμιας κληρονομιάς» (Ζερβάκη, 2018:86) και θεσπίζει τον Κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς (εφεξής ΚΠΚ) και τον Κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς σε Κίνδυνο (εφεξής ΚΠΚΚ), στον οποίο εγγράφονται και μνημεία που απειλούνται από ένοπλες συγκρούσεις (UNESCO, 1972).

Η προστασία των άυλων πτυχών του πολιτισμού κατοχυρώνεται τόσο στην Οικουμενική Διακήρυξη της UNESCO για την πολιτιστική πολυμορφία ως «κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας» (UNESCO, 2001), η οποία υιοθετήθηκε μετά από τις τρομοκρατικές επιθέσεις στις ΗΠΑ της 11/9 (Ζερβάκη, 2018:87), όσο και στη Σύμβαση για τη διαφύλαξη της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, η οποία θεσπίζει τον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο

Αυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς και τον Κατάλογο Αυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς που χρήζει επείγουσας διαφύλαξης (UNESCO, 2003a). Η Σύμβαση αυτή (2003a), παρέχει ένα πλαίσιο προστασίας σε περίπτωση ενόπλων συγκρούσεων, ωστόσο στερείται συγκεκριμένων δεσμευτικών υποχρεώσεων για τα εμπλεκόμενα μέρη των σύγχρονων συγκρούσεων και περιορίζεται κυρίως σε μηχανισμούς οικονομικής υποστήριξης (Arnal, 2020:547).

Για την αντιμετώπιση της παράνομης διακίνησης πολιτιστικών αγαθών, τόσο σε περιόδους ενόπλων συρράξεων, όσο και σε καιρό ειρήνης η UNESCO υιοθέτησε τη Σύμβαση για την λήψη μέτρων για την απαγόρευση και παρεμπόδιση της παράνομης εισαγωγής, εξαγωγής και μεταβίβασης κυριότητας των πολιτιστικών αγαθών, η οποία αφορά το δημόσιο δίκαιο (UNESCO, 1970) και τη Σύμβαση για τα κλαπέντα ή παρανόμως εξαχθέντα πολιτιστικά αγαθά (UNIDROIT, 1995), η οποία συμπληρώνει τη Σύμβαση του 1970 με πτυχές του ιδιωτικού δικαίου (Pasikowska-Schnass, 2016). Προς την ίδια κατεύθυνση, το Συμβούλιο Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών (εφεξής ΣΑΗΕ) εξέδωσε το ψήφισμα 1483/2003 για το Ιράκ (UNSC, 2003), το οποίο περιλαμβάνει την απαγόρευση της παράνομης διακίνησης πολιτιστικών αγαθών καθώς και έκκληση για διευκόλυνση της επιστροφής τους (Ζερβάκη, 2018; Pasikowska-Schnass, 2016).

Το 2003 υιοθετείται η Διακήρυξη για την καταστροφή πολιτιστικών αγαθών από πρόθεση (UNESCO, 2003b), ένα μη δεσμευτικό νομικά κείμενο, με αφορμή την καταστροφή των λαξευμένων αγαλμάτων του Βούδα στην κοιλάδα του Bamiyan, στο Αφγανιστάν, από το καθεστώς των Ταλιμπάν το 2001 (Ζερβάκη, 2018; Techera, 2007). Προς τούτο, το ΣΑΗΕ ενέκρινε το ψήφισμα 2199/2015 (UNSC, 2015), καταδικάζοντας τη σκόπιμη καταστροφή της πολιτιστικής κληρονομιάς από τον ISIL και την ANF στο Ιράκ και τη Συρία, καθώς και την παράνομη διακίνηση και το παράνομο εμπόριο πολιτιστικών αγαθών για τη χρηματοδότηση τρομοκρατικών δραστηριοτήτων, όπως περίτρανα αναδείχθηκε από την περίπτωση της Παλμύρας (Ζερβάκη, 2018; Pasikowska-Schnass, 2016; Viejo Rose & Sørensen, 2015). Σημειωτέον, ότι το παράνομο εμπόριο αρχαιοτήτων έχει ενισχύσει σημαντικά τους οικονομικούς πόρους των ένοπλων ομάδων στο Ιράκ, τη Συρία, το Αφγανιστάν και άλλες εμπόλεμες χώρες με μεγάλο αριθμό αρχαιολογικών χώρων (Brosché et al., 2017; Viejo Rose, 2007).

Επιπλέον, η UNESCO εκ της ιδρύσεώς της, εκτός από την υιοθέτηση των διεθνών συμβάσεων, συνεργεί με: α) διακυβερνητικούς οργανισμούς, όπως ο ΟΗΕ, το Συμβούλιο

της Ευρώπης και η Ευρωπαϊκή Ένωση, β) μη κυβερνητικές οργανώσεις, όπως το Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων και Χώρων (ICOMOS) και το Διεθνές Κέντρο για τη Μελέτη της Συντήρησης και Αποκατάστασης των Πολιτιστικών Αγαθών (ICCROM), τα οποία είναι συμβουλευτικά όργανα της Επιτροπής Παγκόσμιας Κληρονομιάς (εφεξής ΕΠΚ)³, γ) διεθνείς οργανισμούς⁴ καθώς και δ) φυσικά πρόσωπα, αλλά και τοπικές κοινότητες προκειμένου να διαμορφώνει, να διευρύνει και να διατηρεί το διεθνές καθεστώς προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς (Ζερβάκη, 2018; Pasikowska-Schnass, 2016; Schipper, 2022).

Τις τελευταίες δεκαετίες, το πολυεπίπεδο σύστημα πολιτιστικής διακυβέρνησης της UNESCO έχει αντιμετωπίσει σοβαρές προκλήσεις, όπως είναι η αυξημένη στόχευση πολιτιστικών αγαθών σε ποικίλες ένοπλες συγκρούσεις, ιδιαιτέρως με την εμπλοκή τρομοκρατικών ομάδων, οι οποίες προβαίνουν σε τακτικές πολιτισμικής γενοκτονίας και πολιτισμικής κάθαρσης και σε εικονοκλαστικούς βανδαλισμούς (Ζερβάκη, 2018; Schipper, 2022; Χαϊνογλου, 2015). Σχετικά με τις περιοχές της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας και Δυτικής Αφρικής, το φαινόμενο αυτό αντιστοιχεί εν μέρει στην πυροδότηση της λεγόμενης «Αραβικής Άνοιξης» και των επακόλουθων και παρατεταμένων ένοπλων συγκρούσεων και πολιτικών ασταθειών (Brosché et al., 2017; Schipper, 2022:153).

Επιπλέον, οι διεθνείς συμβάσεις της UNESCO, μαζί με τα ψηφίσματα του ΣΑΗΕ και τη συνεργασία με άλλους διεθνείς οργανισμούς (κυβερνητικούς και μη κυβερνητικούς) δρομολόγησαν σημαντικές εξελίξεις στην απονομή διεθνούς ποινικής δικαιοσύνης (Ζερβάκη, 2018; UNESCO, 2017a; Χαϊνογλου, 2015). Το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο για την πρώην Γιουγκοσλαβία (ICTY) εξέτασε την καταστροφή της πολιτιστικής κληρονομιάς στο πλαίσιο αρκετών υποθέσεων (Tadic, Kristic, Stugar, Kordic & Cerkez κ.ά.) (Χαϊνογλου, 2015). Ωστόσο, η απόφαση που εξεδόθη για τον βομβαρδισμό της Παλιάς Πόλης του Dubrovnik, ΜΠΚ της UNESCO (1979), θεωρείται εξέχουσας σημασίας, καθώς χαρακτηρίζει την πράξη αυτή ως «επίθεση όχι μόνο κατά της ιστορίας και της κληρονομιάς

---

³ Ενδεικτικά, στις συνεργαζόμενες μη κυβερνητικές οργανώσεις περιλαμβάνονται το Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων (ICOM), η Διεθνής Συμμαχία για την Προστασία της Κληρονομιάς σε Εμπόλεμες Περιοχές (ALIPH), η Διεθνής Επιτροπή της Μπλε Ασπίδας (ICBS), το Διεθνές Συμβούλιο Αρχείων (ICA), η Διεθνής Ομοσπονδία Ενώσεων Βιβλιοθηκών (IFLA), η Διεθνής Επιστημονική Επιτροπή για την Ετοιμότητα σε Περιπτώσεις Κινδύνου (ICORP) και η Επιτροπή Διαχείρισης Κινδύνου Καταστροφών (DRMC) (Schipper, 2022).

⁴ Στους διεθνείς οργανισμούς περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, η Διεθνής Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού (ICRC), η Διεθνής Οργάνωση Εγκληματολογικής Αστυνομίας (INTERPOL) και ο Παγκόσμιος Οργανισμός Τελωνείων (WCO) (Schipper, 2022).

της περιοχής, αλλά και κατά της πολιτιστικής κληρονομιάς της ανθρωπότητας» (§51) (ICTY, 2004).

Παρόλα αυτά, το ICTY δεν συμπεριέλαβε την καταστροφή των πολιτιστικών μνημείων στα εγκλήματα πολέμου (Χαϊνογλου, 2015). Αυτό, συντελέστηκε το 2016, με την ιστορική απόφαση του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου, το οποίο έκρινε τον Ahmad Al Faqi Al Mahdi ένοχο για έγκλημα πολέμου, που συνίστατο στη σκόπιμη επίθεση και καταστροφή θρησκευτικών και ιστορικών μνημείων στο Τιμπουκτού του Μάλι το 2012 (ICC, 2016; Schipper, 2022; UNESCO, 2017a).

2.1.2 Η επιχειρησιακή δράση της UNESCO ενώπιον της σκόπιμης καταστροφής της συγκρουσιακής πολιτιστικής κληρονομιάς

Είναι γεγονός, ότι υπάρχουν πολυάριθμα διεθνή παραδείγματα υλικών, ακίνητων μνημείων, ομάδων κτηρίων και τόπων (UNESCO, 1972), συμπεριλαμβανομένων και των ΜΠΚ, που λειτουργούν, εκτός των άλλων, ως φορείς μνήμης και χώροι αντανάκλασης της συγκρουσιακής μνήμης⁵ (Ashworth et al., 2007; Sather-Wagstaff, 2015; Tunbridge & Ashworth, 1996). Παράλληλα, αποτελούν σύμβολα διαφορετικών τρόπων πρόσληψης της ιστορίας από διαφορετικές εθνικές, εθνοτικές, θρησκευτικές κ.ά. ομάδες ή/και κοινότητες, που είχαν συγκρουστεί στο παρελθόν και ενδέχεται να συγκρούονται έως και σήμερα (Ashworth et al., 2007; Sather-Wagstaff, 2015; Tunbridge & Ashworth, 1996), γεγονός που τα καθιστά εν δυνάμει επίκεντρα διαδικασιών «πολιτισμικής αντιπαράθεσης» (Rodenberg & Wagenaar, 2018:2).

Η UNESCO αντιμετώπισε με ποικίλους τρόπους παραδείγματα συγκρουσιακής κληρονομιάς, τα οποία αφορούν, μεταξύ άλλων, την καταστροφή και λεηλασία μνημείων σε περιόδους ενόπλων συρράξεων, όπως ο βομβαρδισμός της Παλιάς Πόλης του Dubrovnik στην Κροατία από τις σερβομαυροβουνιακές δυνάμεις, η καταστροφή της «Παλιάς Γέφυρας» του Mostar στη Βοσνία Ερζεγοβίνη από τις κροατικές δυνάμεις (Tunbridge & Ashworth, 1996), η καταστροφή των αγαλμάτων του Βούδα στην κοιλάδα του Bamiyan στο Αφγανιστάν από το καθεστώς των Ταλιμπάν (Francioni & Lenzerini, 2003), η καταστροφή των Μουσουλείων στο Τιμπουκτού του Μάλι από ένοπλες ισλαμιστικές ομάδες (Arnal, 2020), καθώς και η καταστροφή της Παλμύρας από το ISIS (Warner, 2016). Οι περιπτώσεις αυτές και οι αντίστοιχες παρεμβάσεις της UNESCO συνοψίζονται στον Πίνακα 2.

---

⁵ Βλ. ενδεικτική βιβλιογραφία: (Cho, 2023; Johannot-Gradis, 2015; Lennon, 2009; Logan & Reeves, 2009; Rodenberg & Wagenaar, 2018; Utaka, 2009; Whittington & Waterton, 2021; Young, 2009)

Περίπτωση	Αντίδραση UNESCO
Πρώην Γιουγκοσλαβία	
Βομβαρδισμός Παλιάς Πόλης Dubrovnik, Κροατία (1991-1992)	- Πρώτη αποστολή εμπειρογνομόνων σε εμπόλεμη ζώνη - Ένταξη στον ΚΠΚΚ (1991) - Απογραφή ζημιών - Διεθνής εκστρατεία χρηματοδότησης - Σχέδιο Δράσης για τη μεταπολεμική αποκατάσταση - Επταετή έργα αποκατάστασης - Αφαίρεση από τον ΚΠΚΚ (1998) Πηγές: (Dubrovački muzeji, n.d.; Grad Dubrovnik, n.d.-a; n.d.-b; n.d.-c; Nodari, 2000; Tunbridge & Ashworth, 1996)
Βοσνία-Ερζεγοβίνη (1992-1995) - Εθνοκάθαρση - Πυρπόληση Εθνικής Βιβλιοθήκης Sarajevo (1992) - Καταστροφή τζαμιών, μιναρέδων, εκκλησιών - Αποδόμηση της πολυπολιτισμικής ταυτότητας της Βοσνίας - Καταστροφή της Παλιάς Γέφυρας στο Mostar (Stari Most) (1993)	- Διεθνής αποδοκιμασία - Διαβουλεύσεις για την ανοικοδόμηση της Παλιάς Γέφυρας ως εργαλείο μεταβατικής δικαιοσύνης (1994) - Έργα αποκατάστασης Περιοχής Παλιάς Γέφυρας (1999-2004) - Εγγραφή της Περιοχής της Παλιάς Γέφυρας στον ΚΠΚ (2005) ως σύμβολο ειρήνης Πηγές: (Hadzimuhamedovic & Bouchenaki, 2018; Tunbridge & Ashworth, 1996; UNESCO, 2005; Walasek, 2015; 2019; Wollentz, 2020)
Αφγανιστάν	
Καταστροφή των λαξευμένων αγαλμάτων του Βούδα στην κοιλάδα του Bamiyan (2001)	- Αποστολή ειδικού απεσταλμένου πριν την καταστροφή - Καταγγελία σκόπιμης καταστροφής - Ευαισθητοποίηση διεθνούς κοινότητας - Εξασφάλιση δομικής σταθερότητας των κογχών - Διατήρηση αρχαιολογικών καταλοίπων - Ένταξη σε ΚΠΚ & ΚΠΚΚ (2003) - Υιοθέτηση νέων νομικών εργαλείων Πηγές: (Bawary, 2020; Brosché et al., 2017; Francioni & Lenzerini, 2003; Han et al., 2018; Ottone, 2021; Rössler, 2021; UNESCO, 2003b)
Μάλι	
Καταστροφή Μανσωλείων στο Τιμπουκτού (2012)	- Εκστρατεία ευαισθητοποίησης διεθνούς κοινότητας - Καταγγελία σκόπιμης καταστροφής - Ένταξη σε ΚΠΚΚ - Προσχώρηση Μάλι σε Δεύτερο Πρωτόκολλο της Σύμβασης της Χάγης - Αποκατάσταση μανσωλείων (2014-2015) - Καταδίκη Al Mahdi από το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο Πηγές: (Arnal, 2020; Brosché et al., 2017; Eloundou & Cissé, 2018; ICC, 2016; Johannot-Gradis, 2015; Schipper, 2022)
Συρία	
Καταστροφή της Παλμύρας	- Ευαισθητοποίηση διεθνούς κοινότητας - Ένταξη στον ΚΠΚΚ (2013) - Εκκλήσεις για διεθνή δράση - Αδυναμία πρόληψης καταστροφής (2015) - Διεθνής αποτροπιασμός και αποδοκιμασία - Χαρακτηρισμοί ενεργειών ως «εγκλήματα πολέμου», «πολιτισμική κάθαρση» και «πολιτισμική γενοκτονία» - Συνεργασία με DGAM «Emergency Safeguarding of the Syrian Cultural Heritage project» (2014-2017) Πηγές: (Arnal, 2020; Elcheikh, 2022; UNESCO, 2013a; 2016a; UN-HABITAT, 2021; Warner, 2016; Χαϊνογλου, 2015)

**Πίνακας 2 Η επιχειρησιακή δράση της UNESCO ενόπιον της σκόπιμης καταστροφής της
συγκρουσιακής πολιτιστικής κληρονομιάς (Πηγή: ίδια επεξεργασία)**

Συνοψίζοντας, οι παραπάνω περιπτώσεις συνιστούν χαρακτηριστικά παραδείγματα συγκρουσιακής κληρονομιάς, η οποία δύναται να λειτουργεί ως εργαλείο γεωπολιτικής επιβολής, εθνοκάθαρσης και ιδεολογικής κυριαρχίας. Στην πρώην Γιουγκοσλαβία η θρησκεία και η εθνотική ταυτότητα υπήρξαν κύριοι παράγοντες της σύγκρουσης, ενώ η καταστροφή πολιτιστικών και θρησκευτικών τόπων χρησιμοποιήθηκε ως μέσο επιβολής κυριαρχίας επί του αντιπάλου με στόχο την αποδόμηση της πολυπολιτισμικής ταυτότητας (Brosché et al., 2017; Walasek, 2015). Στο Αφγανιστάν και στο Μάλι η θρησκευτική μισαλλοδοξία υπήρξε καθοριστικός παράγοντας για την καταστροφή των μνημείων (Arnal, 2020; Han et al., 2018). Στη Συρία το ISIS εφάρμοσε έναν μηχανισμό συστηματικής λεηλασίας και καταστροφής, συνδυάζοντας την εικονοκλασία και την πολιτισμική γενοκτονία με τη χρηματοδότηση των πολεμικών επιχειρήσεων του χρησιμοποιώντας, μεταξύ άλλων, την παράνομη διακίνηση αρχαιοτήτων (Arnal, 2020; Brosché et al., 2017).

Ειδικότερα, η καταστροφή της Παλμύρας κατέδειξε την αδυναμία της UNESCO αλλά και των διεθνών συνθηκών, που προστατεύουν την πολιτιστική κληρονομιά σε περιόδους ένοπλων συγκρούσεων, να προστατεύσουν τα μνημεία από τρομοκρατικές ενέργειες (Warner, 2016). Πρώτον, οι διεθνείς συνθήκες δεν εφαρμόζονται με δεσμευτικό τρόπο σε μη κρατικούς δρώντες. Δεύτερον, ο ορισμός της «ένοπλης σύγκρουσης» στις συνθήκες είναι περιοριστικός, καθώς καλύπτει μόνο περιπτώσεις κηρυγμένου πολέμου, αποκλείοντας μεμονωμένες τρομοκρατικές ενέργειες (Warner, 2016:484-485). Τρίτον, οι συνθήκες στερούνται συνέργειας με άλλες διεθνείς συμβάσεις, όπως η σύμβαση του 1970 (UNESCO, 1970) και του 1995 (UNIDROIT, 1995), γεγονός που καθυστερεί την έγκαιρη κατάσχεση λεηλατημένων αρχαιοτήτων στη διεθνή αγορά (Warner, 2016:485). Τέλος, οι συνθήκες απέτυχαν να θεσπίσουν αποτελεσματικές διατάξεις φύλαξης για τη μεταφορά και αποθήκευση τεχνουργημάτων από εμπόλεμες ζώνες, επιτρέποντας ενδεχομένως την επανεισαγωγή κατασχεμένων αρχαιοτήτων σε ξένες αγορές (Warner, 2016:485). Οι παραπάνω αδυναμίες εγείρουν ζήτημα ατιμωρησίας των εγκλημάτων που έχουν διαπραχθεί στη Συρία και στο Ιράκ, όσο και στην περίπτωση της συστηματικής καταστροφής της Παλμύρας από το ISIS (Χαϊνογλου, 2015).

Συμπερασματικά, έχει καταστεί σαφές ότι οι πολυθρησκευτικοί τόποι σε πολλά μέρη του κόσμου αποτελούν πεδία πρόκλησης (Logan & Reeves, 2009). Η κατάσταση δύναται να γίνει ακόμα πιο σύνθετη, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις όπου η ιδιοκτησία και ο έλεγχός τους έχουν ιστορικά «μεταβιβαστεί» από τη μια θρησκευτική κοινότητα σε άλλη (Logan &

Reeves, 2009). Η UNESCO καλείται να λειτουργήσει ως μεσολαβητής σε συνθήκες όπου οι αξίες συγκρούονται. Μια προτεινόμενη προσέγγιση είναι η ανάδειξη των τόπων ως «κοινή κληρονομιά» ή/και η ανάπτυξη παράλληλων ερμηνευτικών αφηγήσεων (Logan & Reeves, 2009). Καθώς οι αφηγήσεις συνιστούν κατασκευές, δύνανται να ανακατασκευαστούν, βασιζόμενες σε κοινές εμπειρίες και κοινά στοιχεία που αυτές επίσης αποκαλύπτουν. Η άμβλυνση δύναται να επιτευχθεί αν τα εμπλεκόμενα μέρη είναι πρόθυμα να ακούσουν τις αφηγήσεις του άλλου και να κατασκευάσουν συμπεριληπτικές αφηγήσεις (Ross 2009, όπ. αναφ. στο Rodenberg & Wagenaar, 2018:5).

Ωστόσο, συχνά οι πολιτικές δυναμικές σε εθνικό ή κοινοτικό επίπεδο καθιστούν τέτοιες πρακτικές από δύσκολες έως ανεφάρμοστες (Logan & Reeves, 2009). Ο πρώην διευθυντής του Κέντρου Παγκόσμιας Κληρονομιάς, Bernd von Droste, έχει παραδεχθεί ότι «ορισμένοι τόποι παρουσιάζουν τέτοιας κλίμακας διαχειριστικές προκλήσεις, ώστε στην πράξη παραμένουν χωρίς ουσιαστική διαχείριση» (Logan & Reeves, 2009:11). Η μελέτη της συγκρουσιακής κληρονομιάς μέσω του συμβολικού τοπίου και των αφηγήσεων που του αποδίδουν νόημα, δύναται να παρέχει μια βαθύτερη κατανόηση στην ιδεολογική βάση της αντιπαράθεσης, η οποία υφίσταται σε διυποκειμενικό επίπεδο, διευκολύνοντας μία βαθύτερη κατανόηση της φύσης της σύγκρουσης και αυξάνοντας τις πιθανότητες για επίλυση του εκάστοτε ζητήματος (Jackson & Sørensen, 2006; Rodenberg & Wagenaar, 2018).

Οι περιπτώσεις που ακολουθούν εστιάζουν στη συγκρουσιακή διάσταση της πολιτιστικής κληρονομιάς και εξετάζουν τις κοινωνικές αντιλήψεις, τα πολιτικά κίνητρα που διαμορφώνουν τη διαχείριση της μνήμης και των πολιτισμικών ταυτοτήτων καθώς και τις πρακτικές προκλήσεις που αφορούν τη διατήρηση αυτών των τόπων. Παράλληλα, τίθενται τα ερωτήματα: α) πώς επηρεάζουν οι πολιτικές, θρησκευτικές και ιδεολογικές συνθήκες τη διαχείριση της συγκρουσιακής κληρονομιάς και β) ποιος είναι ο ρόλος των εθνικών κυβερνήσεων και της UNESCO στη διαχείρισή της.

3. Μελέτες περίπτωσης συγκρουσιακής πολιτιστικής κληρονομιάς

Στο παρόν κεφάλαιο διερευνώνται οι αναδυόμενες τάσεις που συνοδεύουν, αφενός τη μετατροπή ενός μνημείου οικουμενικής αξίας σε θρησκευτικό χώρο λατρείας και αφετέρου την εγγραφή ενός μνημείου στον ΚΠΚΚ υπό το πρίσμα εθνικών, πολιτικών και θρησκευτικών διεκδικήσεων. Η «οικουμενική αξία» ενός μνημείου ενδέχεται να έρχεται σε αντίθεση με την «τοπική αξία» (Αλεξόπουλος & Φουσέκη, 2018) και τον κυρίαρχο ηγεμονικό ή/και εθνικό λόγο ενός τόπου.

3.1 Η Αγία Σοφία ως «συγκρουσιακή» κληρονομιά

3.1.1 Η Αγία Σοφία ως θρησκευτικός και πολιτικός θεσμός: ιστορική εξέλιξη και λειτουργικές μεταβολές

Η Αγία Σοφία, γνωστή και ως Αγιά Σοφιά ή Ayasofya (στην τουρκική απόδοσή της), αλλά και ως Μεγάλη Εκκλησία, Εκκλησία της Αγίας Σοφίας, Ναός της Αγίας του Θεού Σοφίας, Μεγάλο Τζαμί της Αγίας Σοφίας (Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi) ή Μουσείο της Αγίας Σοφίας (Ayasofya Müzesi), αποτελεί ένα εμβληματικό ΜΠΚ με εξαιρετική αρχιτεκτονική και καλλιτεχνική αξία (Katipoğlu & Caner-Yüksel, 2010; Ring et al., 1995; Yilmaz, 2009; Χρυσάφης, 2020). Παράλληλα, συνιστά έναν πολυσήμαντο χώρο, υποκείμενο διαχρονικά στα μεταβαλλόμενα πολιτικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα της ιστορίας (Katipoğlu & Caner-Yüksel, 2010; Steiner & Neumeier, 2021). Το μνημείο υπήρξε μάρτυρας σημαντικών ιστορικών περιόδων με καθοριστικούς θρησκευτικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς μετασχηματισμούς, εντός των οποίων προσέλαβε πολλαπλά, αλληλοεπικαλυπτόμενα και συχνά αντικρουόμενα νοήματα και στρώματα πολιτισμικής μνήμης (Katipoğlu & Caner-Yüksel, 2010).

Η συμβολική φόρτιση της Αγίας Σοφίας εντάσσεται σε ένα σύνθετο πλέγμα διεθνικών (Ελλάδα-Τουρκία) και διαθρησκευτικών (Χριστιανισμός-Ισλάμ) σχέσεων, όπου συναντώνται και συγκρούονται η μνήμη, οι αφηγήσεις και οι πολιτισμικές ταυτότητες, αναδεικνύοντάς τη σε πεδίο έντονης πολιτισμικής αντιπαράθεσης (Graham et al., 2000; Necipoğlu, 1992; Yilmaz, 2009). Ειδικότερα, η ιστοριογραφία της έχει διαμορφωθεί μέσα από ένα σύνολο μύθων και αντικρουόμενων αφηγήσεων, οι οποίες αξιοποιήθηκαν διαχρονικά -από τη Βυζαντινή περίοδο και την Οθωμανική κυριαρχία έως και τη σύγχρονη

εποχή- για την ιδεολογική νομιμοποίηση πολιτικών και θρησκευτικών επιδιώξεων που συνδέονται με αυτήν (Necipoğlu, 1992; Yılmaz, 2009).

Η λειτουργία της έχει υποστεί πολλαπλές αλλαγές: από έναν Ανατολικό Ορθόδοξο Καθεδρικό Ναό (537-1204) σε έναν Ρωμαιοκαθολικό Καθεδρικό Ναό (1204-1261), έναν Ανατολικό Ορθόδοξο Καθεδρικό Ναό (1261-1453), ένα Αυτοκρατορικό Τζαμί (1453-1931), ένα εθνικό μουσείο (1935-2020) και στη συνέχεια εκ νέου σε ένα τζαμί (2020-σήμερα) (Cho, 2023). Ως εκ τούτου, το μνημείο έχει υποβληθεί εξίσου σε αλληπάλληλες λειτουργικές, αισθητικές, θρησκευτικές, πολιτικές, πολιτισμικές και περιβαλλοντικές αλλαγές, οι οποίες έχουν επηρεάσει βαθιά την ταυτότητά του (Yılmaz, 2009:243). Οι στρώσεις νοήματος που απέκτησε το μνημείο μέσα στους αιώνες αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ιστορίας του και αντανακλούν μια δυναμική αλληλεπίδραση με τα εκάστοτε μεταβαλλόμενα ακροατήρια και έναν ζωντανό διάλογο μεταξύ παρελθόντος και παρόντος (Necipoğlu, 1992:195-196).

Η Αγία Σοφία οικοδομήθηκε κατά τα έτη 532-537 στην Κωνσταντινούπολη από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα Ιουστινιανό Α΄ ως διάδοχη εκδοχή δύο προηγούμενων εκκλησιών αφιερωμένων στον Χριστό, τον Σαρκωθέντα Λόγο του Θεού, ο οποίος αποκαλείται «Θεοῦ Σοφία» (Στουφή-Πουλημένου, 2021:24; Χρυσάφης, 2020). Η ανέγερσή της συμβόλιζε «τον θρίαμβο του Χριστιανισμού επί του παγανισμού» (Shaw, 2003:39), «την εξουσία του αυτοκράτορα» (Katipoğlu & Caner-Yüksel, 2010) και «την εικόνα/ιδεολογία της αυτοκρατορίας» (Doig, 2020, p. 72) εν γένει. Υπήρξε το κέντρο της θρησκευτικής και πολιτικής ζωής του Βυζαντίου και έδρα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας για περίπου μία χιλιετία (Στουφή-Πουλημένου, 2021).

Η αρχιτεκτονική της Αγίας Σοφίας, ως βασιλική με τρούλο, αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για την εξέλιξη της ορθόδοξης ναοδομίας και επηρέασε σημαντικά πολλές μεταγενέστερες ορθόδοξες εκκλησίες, που αφιερώθηκαν στην του Θεού Σοφία (Θεσσαλονίκη, Νίκαια, Κίεβο κ.ά.), ενώ παράλληλα αποτέλεσε πρότυπο για την ανάπτυξη της οθωμανικής/ισλαμικής λατρευτικής αρχιτεκτονικής (Sultanahmet Camii, Süleymaniye Camii κ.ά.) (Στουφή-Πουλημένου, 2021; Yılmaz, 2009).

Η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους (1204–1261), συνοδεύτηκε από τη μετατροπή της Αγίας Σοφίας σε Ρωμαιοκαθολικό Καθεδρικό Ναό, συμβολίζοντας την υπεροχή της καθολικής Ρώμης έναντι της Ορθοδοξίας (Katipoğlu & Caner-Yüksel, 2010). Η ανακατάληψη της πόλης από τους Βυζαντινούς σηματοδότησε την

αναβίωση της ισχύος της Ορθόδοξης Εκκλησίας μέχρι και την Άλωση (Katipoğlu & Caner-Yüksel, 2010).

Μετά την οθωμανική κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1453, η Αγία Σοφία μετατράπηκε απευθείας σε μουσουλμανικό τέμενος από τον Μωάμεθ Β΄ τον Πορθητή (Necipoğlu, 1992). Σύμφωνα με την οθωμανική παράδοση, ο σουλτάνος προσευχήθηκε στον ναό, επισφραγίζοντας συμβολικά την ισλαμική κυριαρχία και εκπληρώνοντας, κατά την οθωμανική ερμηνεία, μια κορανική προφητεία για την κατάκτηση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (Shaw, 2003:10). Η μετατροπή του ναού σε τέμενος δεν συνιστά μόνο μια θρησκευτική πράξη αλλά μια πολιτική δήλωση, η οποία σηματοδοτεί τη μετάβαση από τη Βυζαντινή στην Οθωμανική εποχή και τη νίκη/επικράτηση του Ισλάμ επί του Χριστιανισμού (Katipoğlu & Caner-Yüksel, 2010; Necipoğlu, 1992; Shaw, 2003; Yılmaz, 2009). Με άλλα λόγια, το σύμβολο της αυτοκρατορικής εξουσίας μετατράπηκε σε έμβλημα της κυριαρχίας του σουλτάνου (Cho, 2023:212).

Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με τους Graham et al. (2000) για τον δυτικό κόσμο η μετατροπή αυτή «συνιστά την πιο χαρακτηριστική ή/και συμβολική πράξη αποστέρησης/αφαίρεσης θρησκευτικής κληρονομιάς στην ευρωπαϊκή ιστορία», η οποία οδήγησε σε σύγκρουση (pp. 59-60). Η προσαρμοστική επανάχρηση του μνημείου αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα πολιτισμικής αντιπαράθεσης σε μια μεθοριακή ζώνη, όπου «οι κατακτητές επέλεξαν να ορίσουν την ταυτότητά τους με όρους των κατακτημένων, παραμένοντας ταυτόχρονα συνδεδεμένοι με το δικό τους παρελθόν» (Necipoğlu, 1992:225). Ωστόσο, η επιλεκτική αναγνώριση και συμβολική ιδιοποίηση της Αγίας Σοφίας ως αυτοκρατορικού/πολιτικού και θρησκευτικού συμβόλου από τους Οθωμανούς σουλτάνους, μέσω της επινόησης της παράδοσης, προϋπέθετε επίγνωση της προηγούμενης σημασίας της και του ιδιαίτερου κύρους της (Katipoğlu & Caner-Yüksel, 2010; Necipoğlu, 1992).

Στο πλαίσιο αυτό, η Αγία Σοφία μπορεί να ιδωθεί, εκτός από «συγκρουσιακή» κληρονομιά, και ως χαρακτηριστικό παράδειγμα «κοινής δομημένης κληρονομιάς», όπου πολλαπλές, συχνά ανταγωνιστικές ταυτότητες και μνήμες επανανοηματοδοτούνται από το κράτος και άλλους δρώντες μέσω διαδικασιών απο- και επαναπλαισίωσης του παρελθόντος, ανάλογων με τις πρακτικές μετατροπής πρώην ελληνορθόδοξων εκκλησιών σε τζαμιά, σχολεία ή μουσεία, όπως καταγράφεται στα πρώην ελληνορθόδοξα μνημεία της Σμύρνης σε περιόδους ειρήνης, συγκρούσεων ή/και κρίσεων (Kaya & Calhan, 2018).

Το 1934 η εθνικιστική κυβέρνηση του Mustafa Kemal (Atatürk), στο πλαίσιο της δέσμευσής της για τη δημιουργία ενός σύγχρονου κοσμικού κράτους με βάση τα δυτικά πρότυπα της εποχής, εκκοσμίκευσε τη χρήση και κατά συνέπεια το νόημα του ιστορικού θρησκευτικού χώρου μετατρέποντάς τον σε μουσείο, το οποίο άνοιξε για το κοινό το 1935 (Graham et al., 2000:60). Η αποϊεροποίηση του τεμένους ενσάρκωνε τις θεμελιώδεις αρχές του νεοσύστατου τουρκικού κράτους, οι οποίες θεμελιώνονταν στην κοσμικότητα, στη νεωτερικότητα και στην υπεροχή της επιστήμης (Katipoğlu & Caner-Yüksel, 2010; Lixinski, 2018), ενώ ταυτόχρονα σηματοδοτούσε την απομάκρυνση από το οθωμανικό παρελθόν (Necipoğlu, 1992; Yılmaz, 2009).

Η μουσειοποίηση της Αγίας Σοφίας χαιρετίστηκε από τη Δύση και εγχώριους υποστηρικτές του κοσμικού κράτους ως ένδειξη εκσυγχρονισμού της Τουρκίας (Cho, 2023; Katipoğlu & Caner-Yüksel, 2010; Lixinski, 2018), ενώ επικρίθηκε από συντηρητικές εθνικιστικές και ισλαμιστικές ομάδες ως προϊόν επιβολής από ιμπεριαλιστικές δυνάμεις και προσπάθεια επαναδιεκδίκησης του μνημείου από τον χριστιανισμό (Azak, 2021; Katipoğlu & Caner-Yüksel, 2010; Lixinski, 2018).

Υπό το πρίσμα της επιστήμης και της οικουμενικότητας και των αξιών που ενσωματώνονται στις διεθνείς συμβάσεις της UNESCO και στη Διεθνή Διακήρυξη των ΗΕ για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα «η διαδικασία αυτή αποεδαφοποίησε και επαναεδαφοποίησε το μνημείο» (Lixinski, 2018:15) καθώς μετατόπισε το νόημά του πέρα από μία συγκεκριμένη θρησκεία, προβάλλοντας μια στάση ισοτιμίας ανάμεσα στις δύο κυρίαρχες πολιτισμικές και θρησκευτικές του ταυτότητες -τη βυζαντινή/χριστιανική και την οθωμανική/ισλαμική- με αποτέλεσμα τη διάχυση της θρησκευτικής του ισχύος, την αποφόρτισή του ως πεδίου πολιτισμικής αντιπαράθεσης σχετικά με τη θρησκευτική κληρονομιά και την ανανοηματοδότησή του ως κοινή πολιτιστική κληρονομιά της ανθρωπότητας (Graham et al., 2000; Katipoğlu & Caner-Yüksel, 2010; Lixinski, 2018). Σε αυτό το πλαίσιο, το 1985 η Αγία Σοφία εντάχθηκε στον ΚΠΚ ως αναπόσπαστο μέρος των Ιστορικών Περιοχών της Κωνσταντινούπολης, λόγω της «Εξαιρετικής Οικουμενικής Αξίας» της (UNESCO, n.d.-b).

Ωστόσο, το μνημείο έχει λειτουργήσει διαχρονικά ως μέσο πολιτικής προπαγάνδας από τις εκάστοτε κυρίαρχες αρχές για την προβολή της εξουσίας και την προώθηση των ιδεολογικών τους αφηγημάτων, από αντιπολιτευόμενα κόμματα για την προσέλκυση υποστηρικτών, από τον τύπο και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης για τη διαμόρφωση κοινής

γνώμης και τη χειραγώγηση πολιτικών και πολιτισμικών συζητήσεων, αλλά και από πολιτικά και κοινωνικά κινήματα θρησκευτικού προσανατολισμού ή/και μεμονωμένα άτομα, τα οποία συνέβαλαν διαχρονικά στην επιλεκτική ανάδειξη είτε της χριστιανικής, είτε της ισλαμικής σημασίας του μνημείου (Katipoğlu & Caner-Yüksel, 2010).

Μολονότι η μετατροπή της Αγίας Σοφίας σε μουσείο σηματοδότησε τον τερματισμό των λατρευτικών πρακτικών, ο θρησκευτικός συμβολισμός της επανεμφανίστηκε σταδιακά με ενισχυμένη βαρύτητα στον δημόσιο λόγο και στη συλλογική αντίληψη (Katipoğlu & Caner-Yüksel, 2010). Η εκκοσμίκευση και επανανοηματοδότηση του μνημείου υπέστη έντονη κριτική, ιδιαίτερα μετά τη μετάβαση στην πολυκομματική δημοκρατία στα τέλη της δεκαετίας του '40 (Azak, 2022). Κατά τις επόμενες δεκαετίες, τα αιτήματα για επαναλειτουργία του χώρου ως τζαμί μετατράπηκαν σε δημόσιες/πολιτικές εκστρατείες, καθοδηγούμενες από τους ηγέτες του συντηρητικού εθνικιστικού κινήματος, οι οποίοι αξιοποίησαν τις ετήσιες εκδηλώσεις μνήμης για την Άλωση της Κωνσταντινούπολης ως εργαλείο προβολής του σχετικού ιδεώδους στο κοινό, ιδιαίτερα τη δεκαετία του '90 (Azak, 2022:100-101).

Πιο συγκεκριμένα, από το 1950 και εντεύθεν, για συντηρητικές εθνικιστικές και ισλαμιστικές ομάδες, η αποϊεροποίηση του χώρου ερμηνεύτηκε ως πράξη καταπίεσης και φήμωσης της οθωμανικής/τουρκικής/ισλαμικής κληρονομιάς (Azak, 2021:191). Πράγματι, για ένα ευρύ φάσμα διανοουμένων, όπως οι Necip Fazıl Kısakürek, Eşref Edip Fergan, Yüksel και Sezai Karakoç καθώς και πολιτικών ηγετών όπως οι Süleyman Demirel και Necmettin Erbakan, η επιθυμία για επαναμετατροπή του μουσείου σε τέμενος αποτέλεσε ένα είδος «υπόθεσης»: την υπόθεση της Αγίας Σοφίας (Ayasofya Davası), η οποία κληροδοτήθηκε μεταξύ άλλων και στον Recep Tayyip Erdoğan (Azak, 2021; 2022).

Κατά τις δεκαετίες '50 και '60 υπήρξε πληθώρα δημοσιευμάτων σε περιοδικά και εφημερίδες καθώς και ένα κύμα ρομαντικής εθνικιστικής ποίησης που ανήγαγαν την Αγία Σοφία σε «μνημείο εθνικής νίκης που όφειλε να επιστραφεί στο μουσουλμανικό-τουρκικό έθνος», «εθνικό ναό» (Azak, 2021:193), «φως του Ισλάμ» και «υπερηφάνεια των Τούρκων», ενώ η μουσειοποίησή της νοούταν ως «μία ελληνοχριστιανική νίκη έναντι των Μουσουλμάνων» (Azak, 2021:194). Με αυτόν τον τρόπο, η Αγία Σοφία ανανοηματοδοτήθηκε σταδιακά ως «ιερός τόπος εθνικής μνήμης, υποκείμενη σε έναν ολοένα και πιο ξενοφοβικό, αντιδυτικό, αντιχριστιανικό, οθωμανικό και ισλαμικό εθνικισμό» (Azak, 2021:196) «με έντονα ανθελληνικά συναισθήματα» (Azak, 2022:116).

Η παρούσα ρητορική αντλεί από μια οθωμανική και εθνικιστική νοσταλγία για τη «χρυσή εποχή της υπεροχής έναντι της χριστιανικής Δύσης», υπό την ηγεσία του Μωάμεθ Β΄, σε αντίθεση με τη σύγχρονη «εποχή της παρακμής», που θεωρείται ότι ξεκίνησε με τις κοσμικές, εκδυτικιστικές μεταρρυθμίσεις του κεμαλικού καθεστώτος (Azak, 2021:191). Ειδικότερα, η «υπόθεση της Αγίας Σοφίας» συνδέθηκε άμεσα με γεωπολιτικά ζητήματα, όπως η κρίση Κύπρου το 1964, όπου συντηρητικά έντυπα της εποχής προέβαλαν την επαναλειτουργία της για μουσουλμανική λατρεία ως «ευκολότερο τρόπο καταστροφής της Μεγάλης Ιδέας» συνδέοντάς τη συμβολικά με την οθωμανική κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης, ενώ η τουρκική κυβέρνηση διέκοψε τη σχέση της με το Ελληνικό Ορθόδοξο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και εφάρμοσε πολιτικές διακρίσεων κατά των πολιτών ελληνικής ορθόδοξης καταγωγής (Azak, 2022:118-119).

Κατά τις δεκαετίες '80 και '90, το αίτημα κλιμακώθηκε με σταδιακές αλλά εφήμερες κινήσεις προς την επανισλαμοποίηση του μνημείου, όπως το άνοιγμα της αυτοκρατορικής στοάς (Hünkâr Kasrı) για προσευχή το 1980 με πρωτοβουλία του πρωθυπουργού Süleyman Demirel και η μετατροπή της σε μικρό τζαμί (mescid) το 1991 (Azak, 2022:101). Το 1997 κατατέθηκε υπουργικό αίτημα για τη μεταφορά της ημέρας κατά την οποία το μουσείο παρέμενε κλειστό από Δευτέρα σε Παρασκευή, υποδηλώνοντας πρόθεση χρήσης του χώρου για προσευχή, το οποίο προσέκρουσε σε αντιδράσεις από οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών και δη από τον σύλλογο των ξεναγών (Azak, 2022:101).

Κατά την περίοδο διακυβέρνησης του AKP από το 2002 και μετά, η Αγία Σοφία απέκτησε ενισχυμένο συμβολικό φορτίο ως εμβληματικός τόπος του νεο-οθωμανικού αφηγήματος ισχύος, το οποίο συνδέεται με την επιθυμία ανάκτησης της εξουσίας σε περιφερειακό και διεθνές επίπεδο, την επιστροφή στην αυτοκρατορική/ισλαμική κληρονομιά (Azak, 2022:102), αλλά και «την επίδειξη ισχύος τόσο του Ισλάμ, όσο και της τουρκικότητας, θεωρούμενης ως άρρηκτα συνδεδεμένης με το οθωμανικό αυτοκρατορικό παρελθόν» (Tokdoğan, 2018, όπ. αναφ. στο Azak, 2022:102).

Το 2013 ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Bülent Arınç χαρακτήρισε το μνημείο ως «ένα θλιμμένο πνεύμα που αναμένει να απελευθερωθεί» (Azak, 2022:102). Το 2014 πραγματοποιήθηκαν προσευχές και διαμαρτυρίες από την ισλαμιστική νεολαία μπροστά από την Αγία Σοφία (Yackley, 2014), με αίτημα «να σπάσουν τα δεσμά της» (Azak, 2022:102) και το 2018 σε μια σημαντική συμβολική κίνηση, ο πρόεδρος Erdoğan απήγγειλε εντός του μνημείου τον εναρκτήριο στίχο του Κορανίου (Frazer, 2020). Πέντε ημέρες πριν

τις δημοτικές εκλογές του 2019, ο Erdoğan ανακοίνωσε την πρόθεσή του να επαναφέρει την Αγία Σοφία σε τζαμί, ως απέλπιδα στρατηγική συσπείρωσης της συντηρητικής βάσης του AKP εν μέσω οικονομικής κρίσης και ιστορικών απωλειών σε Κωνσταντινούπολη, Άγκυρα και Σμύρνη (Yavuz & Özcan, 2019). Με αυτόν τον τρόπο, η επανισλαμοποίηση του μνημείου προβλήθηκε σταδιακά στη συντηρητική, εθνικιστική και ισλαμιστική βάση του AKP, αλλά και στο ευρύτερο εθνικιστικό και συντηρητικό κοινό ως «αναγκαιότητα για την πλήρη εθνική κυριαρχία» (Azak, 2022:109).

Στις 10 Ιουλίου 2020 το Συμβούλιο της Επικρατείας της Τουρκίας ακύρωσε την απόφαση του υπουργικού συμβουλίου του 1934 για τη μετατροπή του μνημείου σε μουσείο (Eldem, 2021). Έπειτα η κυριότητά του μεταβιβάστηκε με προεδρικό διάταγμα από το Υπουργείο Πολιτισμού στη Διεύθυνση Θρησκευτικών Υποθέσεων (Diyanet İşleri Başkanlığı) (Eldem, 2021). Ο πρόεδρος Erdoğan σε τηλεοπτικό διάγγελμα χαρακτήρισε αυτή την απόφαση ως «δεύτερη κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης... άσκηση κυριαρχικών δικαιωμάτων και δικαίωμα της Τουρκίας... σημαντική υπηρεσία στο έθνος... σύμβολο του έθνους-κράτους... ηθική αποκατάσταση... ανάσταση... και ένα σημαντικό βήμα για την απελευθέρωση του τεμένους Al-Aqsa στο Ισραήλ» (POTROT, 2020).

Παράλληλα δήλωσε ότι «οποιαδήποτε συμπεριφορά ή δήλωση υπερβαίνει την έκφραση απόψεων, θα θεωρηθεί παραβίαση της ανεξαρτησίας της Τουρκίας», ενώ το μνημείο «θα διατηρήσει τις ιδιότητές του ως μέρος της κοινής πολιτιστικής κληρονομιάς της ανθρωπότητας» (POTROT, 2020). Την Παρασκευή 24 Ιουλίου, πραγματοποιήθηκε η επίσημη τελετή επαναλειτουργίας του μνημείου ως τέμενος με τη συμμετοχή του προέδρου Erdoğan, ενώπιον πολυπληθούς ακροατηρίου, το οποίο φέρεται να αριθμούσε 1.000 έως 1500 εντός και εκατοντάδες χιλιάδες παρευρισκόμενους πέριξ του κτιρίου, παρά τη συνεχιζόμενη πανδημία COVID-19 (Daily Sabah, 2020; Eldem, 2021).

Υπό το πρίσμα του νέο-οθωμανισμού, η μετατροπή του μουσείου της Αγίας Σοφίας σε τζαμί το 2020 σηματοδότησε την κορύφωση των διαχρονικών προσπαθειών επαναδιεκδίκησης του ως «εθνικού (οθωμανικού/τουρκικού/ισλαμικού) μνημείου» (Azak, 2022:102) και θεωρήθηκε ως «η τελική νίκη της υπόθεσης της Αγίας Σοφίας» (p. 109). Είχαν προηγηθεί οι μετατροπές των μουσείων της Αγίας Σοφίας στη Βιζύη (2006) (Academic Community, 2020), στη Νίκαια (2011) και στην Τραπεζούντα (2013) σε τεμένη, ενώ τη μετατροπή της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης (2020) ακολούθησε, έναν

μήνα αργότερα, εκείνη του μουσείου του Αγίου Σωτήρος στη Χώρα (Kariye), το οποίο θεωρήθηκε ως μέσο ενίσχυσης της συντηρητικής και θρησκευτικής υποστήριξης προς το κυβερνών κόμμα του Erdoğan (Cho, 2023; Eldem, 2021).

3.1.2 Διεθνής προστασία: Η θεσμική και επιχειρησιακή δράση της UNESCO και η συμβατότητα της αλλαγής καθεστώτος με το Διεθνές Δίκαιο για την Πολιτιστική Κληρονομιά

Η Τουρκία έγινε μέλος του ΟΗΕ το 1945 (United Nations, n.d.) και εντάχθηκε στην UNESCO το 1946, ενώ κύρωσε τη Σύμβαση Παγκόσμιας Κληρονομιάς το 1983 (UNESCO, 2019a). Η Αγία Σοφία προστατεύεται διεθνώς στο πλαίσιο της Σύμβασης του 1972 ως αναπόσπαστο τμήμα του μνημείου «Ιστορικές Περιοχές της Κωνσταντινούπολης», το οποίο εντάχθηκε στον ΚΠΚ το 1985 λόγω της «Εξαιρετικής Οικουμενικής Αξίας» του (εφεξής ΟUV), που απορρέει από τη συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμών (UNESCO, n.d.-b).

Η ΟUV των «Ιστορικών Περιοχών της Κωνσταντινούπολης» έγκειται «στη μοναδική ενσωμάτωση αρχιτεκτονικών αριστουργημάτων που αντανακλούν τη διαχρονική συνάντηση Ευρώπης και Ασίας και τη δημιουργική ιδιοφυΐα Βυζαντινών και Οθωμανών αρχιτεκτόνων» και εδράζεται στα εξής κριτήρια, στα οποία σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η Αγία Σοφία: (i) ως μοναδικό αρχιτεκτονικό αριστούργημα της βυζαντινής και οθωμανικής περιόδου, (ii) η σημαντική επιρροή του μνημείου στην ανάπτυξη της αρχιτεκτονικής ως πρότυπο εκκλησιών και τζαμιών, (iii) η μοναδική μαρτυρία για τον βυζαντινό και τον οθωμανικό πολιτισμό μέσω υψηλής ποιότητας παραδειγμάτων με ψηφιδωτά και τοιχογραφίες και (iv) ο εξαιρετικός συνδυασμός μνημείων, αρχιτεκτονικών και τεχνικών συνόλων που απεικονίζουν διακριτές φάσεις της ανθρώπινης ιστορίας (UNESCO, n.d.-b).

Το ΣτΕ της Τουρκίας έκρινε ότι σύμφωνα με το ιδρυτικό έγγραφο του 1462 (vakfiye), η Αγία Σοφία ανήκει νομικά στο Ίδρυμα Fatih Sultan Mehmet και βάσει αυτού είναι τζαμί (Coruhlu et al., 2020:8). Ο Νόμος περί Ίδρυμάτων προβλέπει ότι τα φιλανθρωπικά ακίνητα χρησιμοποιούνται αποκλειστικά σύμφωνα με τους όρους που προβλέπονται στα ιδρυτικά τους έγγραφα, ενώ οποιαδήποτε χρήση που παρεκκλίνει από τους όρους αυτούς απαγορεύεται (Coruhlu et al., 2020:11-14). Ως εκ τούτου, η χρήση του ακινήτου ως μουσείο (1934) κρίθηκε παράνομη διοικητική πράξη, που παρεμπόδιζε το δικαίωμα χρήσης και εκμετάλλευσης του μνημείου από το Ίδρυμα, συνιστώντας επέμβαση στα ιδιοκτησιακά του δικαιώματα (Coruhlu et al., 2020:14). Η κυριότητα του μνημείου μεταβιβάστηκε άμεσα με προεδρικό διάταγμα από το Υπουργείο Πολιτισμού στη Διεύθυνση Θρησκευτικών

Υποθέσεων (Lixinski & Tzevelekos, 2020), προκειμένου να αποκατασταθεί η λειτουργία του ως τζαμί (Coruhlu et al., 2020).

Η UNESCO εξέφρασε άμεσα τη βαθύτατη λύπη της για την απόφαση των τουρκικών αρχών, που ελήφθη χωρίς προηγούμενη διαβούλευση, υπογραμμίζοντας ότι η μεταβολή του καθεστώτος εγείρει σοβαρά ζητήματα ως προς τη διατήρηση της ΟΥV του μνημείου και ότι τα κράτη μέλη οφείλουν να διασφαλίζουν την ισότιμη συμμετοχή των τοπικών κοινοτήτων και λοιπών ενδιαφερομένων μερών (UNESCO, 2020a). Ειδικότερα, η Γενική Διευθύντρια της UNESCO Audrey Azoulay δήλωσε ότι «η ιδιότητα του μνημείου ως μουσείο αντανακλά την παγκόσμια φύση της κληρονομιάς του και το καθιστά ένα ισχυρό σύμβολο διαλόγου», ενώ ο Αναπληρωτής Γενικός Διευθυντής για τον Πολιτισμό Ernesto Ottone επεσήμανε ότι «κάθε μέτρο που λαμβάνεται χωρίς προηγούμενη διαβούλευση με την UNESCO και ενδέχεται να επηρεάσει την πρόσβαση, τη δομή, την κινητή περιουσία ή τη διαχείριση του χώρου δύναται να συνιστά παραβίαση των κανόνων που απορρέουν από τη Σύμβαση Παγκόσμιας Κληρονομιάς» (UNESCO, 2020a).

Σε κοινή δήλωση, το ICOMOS και το ICOM τόνισαν ότι «η σημασία της κοινής κληρονομιάς ενισχύθηκε με την εγγραφή του μνημείου στον ΚΠΚ καθώς και με τις δεσμεύσεις που αυτή συνεπάγεται για την Τουρκία ως κράτος-μέλος» (2020). Επιπλέον, «η διατήρηση και η προσβασιμότητα οφείλουν να παραμείνουν στο επίκεντρο της διαχείρισης του μνημείου, ανεξαρτήτως της μελλοντικής λειτουργίας και του ιδιοκτησιακού καθεστώτος του» (ICOMOS & ICOM, 2020). Παρομοίως, το ICOMOS Τουρκίας δήλωσε ότι «η παρουσίαση της Αγίας Σοφίας, ανέπαφης με όλα τα στρώματά της, δεν πρέπει να παρεμποδίζεται, ώστε το μνημείο να συνεχίσει να εμπνέει ως σύμβολο διαθρησκευτικής αδελφότητας και παγκόσμιας ειρήνης» (ICOMOS Turkey, 2020).

Η επιχειρησιακή δράση της UNESCO περιλαμβάνει την άμεση ενεργοποίηση διαδικασιών αναθεώρησης και την οργάνωση δύο συμβουλευτικών αποστολών κατά τα έτη 2020-2021 (Bouchenaki, 2020; 2021) και μίας ειδικής αποστολής επιτήρησης σε συνεργασία με το ICOMOS το 2024 (UNESCO & ICOMOS, 2024), με σκοπό τη διεξοδική αξιολόγηση των ενδεχόμενων επιπτώσεων της μετατροπής στην ΟΥV του μνημείου (UNESCO, 2020b). Επιπλέον, το ζήτημα εξετάστηκε διαδοχικά κατά την 44^η, 45^η, 46^η και 47^η Σύνοδο της ΕΠΚ (UNESCO, 2021; 2023; 2024; 2025b).

Κατά τις δύο συμβουλευτικές αποστολές, η UNESCO υποστήριξε ότι η μουσειακή λειτουργία του μνημείου, όπως αυτή καθορίστηκε κατά την εγγραφή του στον ΚΠΚ,

διασφαλίζει την ελεύθερη πρόσβαση σε όλους τους επισκέπτες, χωρίς να επιτρέπει την πραγματοποίηση δημόσιων θρησκευτικών τελετών υπέρ της μίας ή της άλλης θρησκείας (Bouchenaki, 2020:6; 2021). Ως εκ τούτου, τίθεται υπό αμφισβήτηση η συμβολική αξία του μνημείου, καθώς και η επίπτωση των τροποποιήσεων στην αισθητική του χώρου και στο «πνεύμα του τόπου» (*genius loci*) (Bouchenaki, 2020:6). Η αλλαγή χρήσης της Αγίας Σοφίας δεν θα έπρεπε να πραγματοποιηθεί μονομερώς, βάσει των Επιχειρησιακών Κατευθυντήριων Οδηγιών (εφεξής ΕΚΟ) για την εφαρμογή της Σύμβασης Παγκόσμιας Κληρονομιάς (άρθρα 82, 119, 132, 169 & 172) (Bouchenaki, 2020; UNESCO, 2025a).

Στο πλαίσιο των διαπιστωμένων τροποποιήσεων, μεταξύ άλλων, καταγράφηκε ότι η πρόσβαση στην Αγία Σοφία παρέμενε ανοικτή σε όλους τους επισκέπτες, χωρίς ωστόσο την υποχρέωση καταβολής εισιτηρίου (Bouchenaki, 2020:8; 2021:15). Κατά τις ώρες της προσευχής, τα βυζαντινά ψηφιδωτά του ισογείου καλύπτονταν με ηλεκτρονικά ενεργοποιούμενες μπεζ κουρτίνες, ενώ το μαρμάρινο δάπεδο καλυπτόταν από μάλλινο πράσινο τάπητα, ο οποίος δημιουργεί αντίθεση με την αισθητική του μνημείου και ενδέχεται να προκαλέσει αυξημένη συσσώρευση υγρασίας στην επιφάνεια του δαπέδου, με δυνητικά αρνητικές συνέπειες για τη διατήρησή του (Bouchenaki, 2020:9,11,19; 2021:15). Στο ΒΔ τμήμα της Αγίας Σοφίας, βρίσκονταν διάσπαρτοι λίθοι από αρχαίες κατασκευές, όπως κιονόκρανα και τμήματα στηλών (Bouchenaki, 2021:7). Το υπερώο παρέμενε κλειστό για τους επισκέπτες, καθώς εκκρεμούσε η εκπόνηση και εφαρμογή σχεδίου διαχείρισης των επισκεπτών (Bouchenaki, 2021:9).

Με βάση τα παραπάνω, προέκυψαν οι ακόλουθες συστάσεις: α) η χρήση ταπήτων διαφορετικού χρώματος μόνο κατά τη διάρκεια της προσευχής και η απομάκρυνσή τους μετά το πέρας αυτής (Bouchenaki, 2020:11; 2021:15) καθώς και η ανάλυση του βαθμού υγρασίας υπό του τάπητα και ο τακτικός αερισμός αυτού, προκειμένου να αποφευχθεί η ανάπτυξη μικροοργανισμών στο μαρμάρινο δάπεδο (Bouchenaki, 2021:14-15), β) η δημιουργία ενός «Αρχαιολογικού Κήπου», στον οποίο θα συγκεντρωθούν τα διάσπαρτα αρχαιολογικά ευρήματα, προκειμένου να μην κείτονται μπροστά από τον χώρο, που προορίζεται για αποχωρητήρια (Bouchenaki, 2021:14) και γ) η εκπόνηση ενός Σχεδίου Διαχείρισης για το σύνολο του συγκροτήματος της Αγίας Σοφίας (Bouchenaki, 2021:16).

Στο πλαίσιο της αξιολόγησης για τη διατήρηση της ΟΥV των «Ιστορικών Περιοχών της Κωνσταντινούπολης», η ΕΠΚ εξέδωσε σειρά αποφάσεων σχετικά με την αλλαγή του καθεστώτος της Αγίας Σοφίας και της Μονής της Χώρας (UNESCO, 2021; 2023; 2024;

2025b). Στην 44^η Σύνοδο η ΕΠΚ χαιρέτισε την πρόσκληση του τουρκικού κράτους για διενέργεια συμβουλευτικών αποστολών και ζήτησε να εφαρμοστούν πλήρως οι συστάσεις αυτών (UNESCO, 2021). Ωστόσο, εξέφρασε τη λύπη της για την έλλειψη προηγούμενου διαλόγου και ενημέρωσης από την Τουρκία, παρά τα πολυάριθμα αιτήματα του Οργανισμού για συμμόρφωση με τις παραγράφους 172 και 174 των ΕΚΟ και την έντονη ανησυχία της για τις επιπτώσεις που ενδέχεται να υπάρξουν από αυτή την αλλαγή στην ΟUV του μνημείου (UNESCO, 2021).

Στην 45^η Σύνοδο η ΕΠΚ σημείωσε με ανησυχία τις αναφορές από τρίτα μέρη για ζημιές, φθορές και υποβάθμιση του μνημείου ζητώντας από την Τουρκία να κοινοποιεί τακτικά πληροφορίες σχετικά με τα μέτρα διατήρησης και προστασίας και τις ισχύουσες συνθήκες επίσκεψης (UNESCO, 2023). Παράλληλα, κάλεσε το κράτος-μέλος να προσκαλέσει κοινή αποστολή επιτήρησης UNESCO/ICOMOS, προκειμένου να αξιολογηθεί η συνολική κατάσταση του μνημείου, η εφαρμογή προηγούμενων συστάσεων και οι ενδεχόμενες επιπτώσεις στην ΟUV του μνημείου (UNESCO, 2023).

Κατά τη διάρκεια της αποστολής επιτήρησης⁶ διαπιστώθηκαν σημαντικές αλλαγές στις συνθήκες επίσκεψης του μνημείου (UNESCO & ICOMOS, 2024). Από τον Ιανουάριο του 2024, υπάρχουν δύο ξεχωριστές εισοδοί, μία στο ισόγειο που οδηγεί στην κεντρική αίθουσα του μνημείου και προορίζεται αποκλειστικά για μουσουλμάνους προσκυνητές και μία που οδηγεί στο υπερώο και είναι προσβάσιμη σε όλους με κόστος εισιτηρίου 25 ευρώ (UNESCO & ICOMOS, 2024:35). Η Αυτοκρατορική Πύλη, η οποία είχε βανδαλιστεί τον Απρίλιο του 2022, καλυπτόταν πλέον από ένα γυάλινο πλαίσιο (p. 35). Ζητήματα που σχετίζονται με την παρακολούθηση της κατάστασης του μαρμάρινου δαπέδου, τη δημιουργία αρχαιολογικού κήπου καθώς και την εκπόνηση Σχεδίου Διαχείρισης δεν είχαν ακόμη υλοποιηθεί (p. 61).

Στο πλαίσιο των παραπάνω διαπιστώσεων, πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες συστάσεις: α) αποκατάσταση της πρόσβασης του ευρέως κοινού στην κεντρική αίθουσα της Αγίας Σοφίας τις ώρες εκτός προσευχής με πλήρη αποκάλυψη όλων των θρησκευτικών συμβόλων, β) τακτική παρακολούθηση του δαπέδου, γ) σύσταση Διεθνούς Επιστημονικής Επιτροπής για την παρακολούθηση της κατάστασης διατήρησης του μνημείου, δ) εκπόνηση

---

⁶ 24-27 Ιουνίου 2024

Σχεδίου Διαχείρισης για το σύνολο του συγκροτήματος της Αγίας Σοφίας και ε) υποβολή του Σχεδίου Διαχείρισης Επισκεπτών για αναθεώρηση (UNESCO & ICOMOS, 2024:65).

Στην 46^η Σύνοδο η ΕΠΚ εξέφρασε τη λύπη της για πληροφορίες που αφορούσαν προγραμματισμένα ή ήδη υλοποιημένα έργα στην Αγία Σοφία, άνευ υποβολής τεχνικών λεπτομερειών ή Μελέτης Εκτίμησης Επιπτώσεων στην Κληρονομιά (HIAs) (UNESCO, 2024). Παράλληλα, κάλεσε την Τουρκία να υποβάλει το Σχέδιο Διαχείρισης Επισκεπτών και επανέλαβε το αίτημα για πλήρη εφαρμογή των συστάσεων των συμβουλευτικών αποστολών, συμπεριλαμβανομένης της διοργάνωσης διεθνούς σεμιναρίου για τη συντήρηση ψηφιδωτών και τοιχογραφιών και της εκπόνησης Σχεδίου Διαχείρισης για το σύνολο του συγκροτήματος της Αγίας Σοφίας (UNESCO, 2024).

Στην 47^η Σύνοδο η ΕΠΚ ζήτησε από το κράτος-μέλος να προσκαλέσει κοινή αποστολή επιτήρησης UNESCO/ICOMOS για το 2026, με σκοπό την αξιολόγηση του βαθμού υλοποίησης των προηγούμενων συστάσεων, με ιδιαίτερη έμφαση στο νομικό πλαίσιο και τους μηχανισμούς προστασίας του μνημείου, στην κατάσταση διατήρησης και στις συνθήκες επίσκεψης καθώς και στον εντοπισμό απειλών που ενδέχεται να έχουν επιζήμιες επιπτώσεις στα εγγενή χαρακτηριστικά του (UNESCO, 2025b).

Στη βάση όλων των παραπάνω, αναδεικνύεται ότι ο υπερομολογιακός χαρακτήρας της Αγίας Σοφίας υπό το μουσειακό καθεστώς αποτέλεσε τον βασικό λόγο εγγραφής της στον ΚΠΚ, καθώς αναδεικνύει πολλαπλές και αλληλοεπικαλυπτόμενες θρησκευτικές φάσεις (Lixinski & Tzevelekos, 2020:1). Ειδικότερα, αυτή η μη-μονοθρησκευτική διάσταση την διέκρινε από άλλα λειτουργικά ιερά καθιστώντας την σύμβολο διαθρησκευτικού και διαπολιτισμικού διαλόγου (Lixinski & Tzevelekos, 2020:4). Ως εκ τούτου, η απόφαση της τουρκικής κυβέρνησης να αλλάξει τη χρήση του μνημείου, προκρίνοντας μία μόνο ιστορική και θρησκευτική λειτουργία του, δύναται να αντιβαίνει στη φύση της εγγραφής του στον ΚΠΚ και στην ΟΥΒ του μνημείου και να υπονομεύει τον διάλογο καθώς και τη «θρησκευτική ουδετερότητα», εγείροντας και άλλα σημαντικά ερωτήματα σχετικά με τη συμβατότητά της με το Διεθνές Δίκαιο Πολιτιστικής Κληρονομιάς (ICHL) (Lixinski & Tzevelekos, 2020:1-3; Methodiou, 2023:54).

Η Σύμβαση (1972) εμφανίζει μια εγγενή ασάφεια ως προς τη σχέση της με την κρατική κυριαρχία επί της πολιτιστικής κληρονομιάς και της σημασίας της (Lixinski & Tzevelekos, 2020:2). Σύμφωνα με το άρθρο 4 (1972), «κάθε κράτος-μέλος αναγνωρίζει ότι η ευθύνη της αναγνώρισης, προστασίας, διατήρησης, παρουσίασης και μεταβίβασης στις μελλοντικές

γενεές της κληρονομιάς που βρίσκεται στην επικράτειά του ανήκει πρωτίστως στο ίδιο το Κράτος», ενώ το άρθρο 6.1. (1972) ορίζει ότι «με πλήρη σεβασμό της κυριαρχίας των Κρατών στην επικράτεια των οποίων βρίσκεται η κληρονομιά και χωρίς να θίγονται τα δικαιώματα ιδιοκτησίας που προβλέπονται από την εθνική νομοθεσία, τα Κράτη Μέλη αναγνωρίζουν ότι αυτή η κληρονομιά συνιστά παγκόσμια κληρονομιά, για την προστασία της οποίας η διεθνής κοινότητα στο σύνολό της έχει καθήκον να συνεργάζεται», πνεύμα του νόμου, το οποίο επικαλείται η Τουρκία κατά το ήμισυ, ως προς τα κυριαρχικά της δικαιώματα για τη νομιμοποίηση της μετατροπής του μνημείου σε τζαμί (Coruhlu et al., 2020:14; POTROT, 2020).

Το ζήτημα που ανακύπτει είναι ποιος ελέγχει το νόημα και τις χρήσεις του μνημείου μετά την εγγραφή του στον ΚΠΚ. Μολονότι, η UNESCO μπορεί να θεωρεί ότι έχει αρμοδιότητα σε αυτό, οι ΕΚΟ επιβεβαιώνουν ότι το κράτος είναι υπεύθυνο για την παρουσίαση του χώρου και του περιεχομένου του (Lixinski & Tzevelekos, 2020:3). Ωστόσο, όπως διαπιστώνεται από το χρονικό της επιχειρησιακής δράσης της UNESCO, από το 2020 και μετέπειτα, η Τουρκία δεν ενημέρωσε έγκαιρα την ΕΠΚ σχετικά με την αλλαγή του καθεστώτος και τις σημαντικές παρεμβάσεις στην Αγία Σοφία, όπως προβλέπεται από το άρθρο 172 των ΕΚΟ (Methodiou, 2023; UNESCO, 2025a). Επιπλέον, δεν ακολουθήθηκαν τα άρθρα 166 και 167 των ΕΚΟ που προβλέπουν ότι «κάθε αίτημα εγγραφής βάσει πρόσθετων, λιγότερων ή διαφορετικών κριτηρίων από εκείνα της αρχικής εγγραφής, απαιτεί την υποβολή σχετικού αιτήματος ως νέα υποψηφιότητα» καθώς και «κάθε τροποποίηση της ονομασίας ενός ήδη εγγεγραμμένου μνημείου, απαιτεί την εκ των προτέρων υποβολή επίσημου αιτήματος στην ΕΠΚ» (Methodiou, 2023; UNESCO, 2025a).

Η μετατροπή της Αγίας Σοφίας σε τζαμί αναδεικνύει την ένταση μεταξύ της κρατικής κυριαρχίας και της αντίληψης ότι η πολιτιστική κληρονομιά εκφράζει συλλογικές αξίες της ανθρωπότητας, μολονότι αυτές παραμένουν μη επαρκώς καθορισμένες (Lixinski & Tzevelekos, 2020:2-3). Ειδικότερα, το ICHL τείνει να προστατεύει τη θρησκεία ως πολιτισμικό φαινόμενο και όχι ως αποκλειστικό δικαίωμα μιας θρησκευτικής κοινότητας, προάγοντας έναν θρησκευτικά ουδέτερο κοσμοπολιτισμό για χάρη του διαπολιτισμικού διάλογου, ενώ για την Τουρκία οι συλλογικές αξίες δύνανται να ταυτίζονται με τη θρησκεία ως αναπόσπαστο στοιχείο της ταυτότητάς της (Lixinski, 2018; Lixinski & Tzevelekos, 2020).

Οι ΕΚΟ σιωπούν σε μεγάλο βαθμό ως προς τη διασταύρωση θρησκείας και πολιτιστικής κληρονομιάς, χωρίς να παρέχουν σαφές κανονιστικό πλαίσιο για τον συμβιβασμό θρησκευτικών και μη χρήσεων (Lixinski & Tzevelekos, 2020:3). Μολονότι, η θρησκευτική κληρονομιά δύναται «να συμβάλει στην προσέγγιση των πολιτισμών και στην αρμονική συνύπαρξη των λαών» (UNESCO, n.d.-g), οι τρόποι διαχείρισης της θρησκευτικής χρήσης συχνά εμπεριέχουν αποκλεισμούς για «τους άλλους», αντίθετες προς την αρχή της καθολικής προσβασιμότητας που διέπει την έννοια της κληρονομιάς (Lixinski, 2018:1). Υπό το πρίσμα αυτό, όταν η θρησκευτική χρήση ενός μνημείου συνεπάγεται τον αποκλεισμό άλλων, κοσμικών χρήσεων, η UNESCO δεν την ενθαρρύνει, ιδίως όταν πρόκειται για μνημεία με πολλαπλές θρησκευτικές αναφορές, όπως η Αγία Σοφία, όπου καμία επιμέρους χρήση δεν πρέπει να αναιρεί τον οικουμενικό της χαρακτήρα (Lixinski & Tzevelekos, 2020:3).

Τέλος, αναφορικά με τα ενδεχόμενα διαγραφής ή ένταξης του μνημείου στον ΚΠΚΚ, προκύπτουν διακριτές υποχρεώσεις και διλήμματα. Η διαγραφή ενός μνημείου από τον ΚΠΚΚ συνεπάγεται απώλεια της διεθνούς προστασίας, της ταυτότητας των κοινοτήτων, χρηματοδοτικής βοήθειας και τεχνικής υποστήριξης καθώς και με κίνδυνο λήθης, χωρίς να αποτρέπει την περαιτέρω καταστροφή (Dong, 2023, pp. 72-73). Από την άλλη πλευρά, η ένταξη του μνημείου στο ΚΠΚΚ στοχεύει στην εξασφάλιση διεθνούς υποστήριξης, ενεργοποιεί ένα πρόγραμμα διορθωτικών μέτρων σε συνεργασία με το κράτος-μέλος και επιτρέπει την άμεση χορήγηση χρηματοδοτικής και τεχνικής βοήθειας από το Ταμείο Παγκόσμιας Κληρονομιάς (UNESCO, n.d.-c). Συμπερασματικά, η υπόθεση της Αγίας Σοφίας αποκαλύπτει τα όρια και την αναγκαιότητα αναθεώρησης και βελτίωσης του υφιστάμενου διεθνούς κανονιστικού πλαισίου σε θέματα αλλαγής χρήσης, θρησκευτικής κληρονομιάς και κρατικής κυριαρχίας, αλλά και της ανάπτυξης δικαίου περί διεθνούς κρατικής ευθύνης (Lixinski & Tzevelekos, 2020).

3.1.3 Εγχώριες και διεθνείς αντιδράσεις

Στο εσωτερικό της Τουρκίας, η μετατροπή της Αγίας Σοφίας σε τζαμί υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής στους υποστηρικτές του ΑΚΡ και στο συντηρητικό εθνικιστικό και μουσουλμανικό κοινό καθώς θεωρήθηκε ως «επαναφορά στην αρχική λειτουργία και θεσμική ιδιότητά της» (Nathanailidis, 2021, p. 39; Aktay, 2020) και ως «αποκατάσταση ενός συμβόλου οθωμανικής μεγαλοπρέπειας» (The New York Times, 2020) και «της κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης» (Yackley, 2014; Yeni Şafak, 2020), οπτικές που

αναπαρήχθησαν και διαδόθηκαν στο ευρύτερο τουρκικό κοινό μέσω του φιλοκυβερνητικού Τύπου, όπως η Yeni Şafak, η Daily Sabah κ.ά. και των μέσων ενημέρωσης (Eldem, 2021). Ταυτόχρονα, λειτούργησε ως πολιτικό εργαλείο ενίσχυσης του Προέδρου Erdoğan, συσπειρώνοντας τη συντηρητική εκλογική του βάση και αμφισβήτησε συμβολικά τον κοσμικό, δυτικό προσανατολισμό που εξέπεμπε το προηγούμενο καθεστώς του μνημείου, έναντι του οποίου τμήματα της συντηρητικής τουρκικής κοινωνίας διατηρούν αντιθετική στάση (Nathanailidis, 2021:39).

Από την άλλη πλευρά, η μετατροπή επικρίθηκε έντονα από θρησκευτικές και εθνοτικές μειονότητες, κοσμικούς και φιλελεύθερους, οι οποίοι υποστήριζαν το μουσειακό καθεστώς (Cho, 2023; Eldem, 2021), συμπεριλαμβανομένου και του Orhan Pamuk, ο οποίος δήλωσε ότι «υπάρχουν εκατομμύρια κοσμικοί Τούρκοι που διαμαρτύρονται, αλλά οι φωνές τους δεν ακούγονται» (BBC, 2020). Τα στελέχη της πολιτικής αντιπολίτευσης που δεν ενέκριναν ρητά την απόφαση, επέδειξαν αξιοσημείωτη επιφυλακτικότητα στη δημόσια διατύπωση κριτικής, ενώ οι ακαδημαϊκές αντιρρήσεις περιορίστηκαν σημαντικά λόγω της απουσίας πρόσφορου δημόσιου βήματος και ακροατηρίου (Eldem, 2021).

Σε διεθνές επίπεδο, η μετατροπή προκάλεσε ευρεία διαμάχη και έντονη κριτική, με τα δυτικά μέσα να κάνουν λόγο για εργαλειοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, «απογοητευτική οπισθοδρόμηση» (The New York Times, 2020), «πράξη πολιτισμικής κάθαρσης» (Herrin, 2020) και εγκατάλειψη των υποχρεώσεων του τουρκικού κράτους για τη διαφύλαξη του ΜΠΚ» (Cho, 2023). Οι διεθνείς οργανισμοί, αν και υιοθέτησαν πιο διπλωματικό λεξιλόγιο, εκφράζοντας λύπη, ανησυχία και επιφυλάξεις (Eldem, 2021; UNESCO, 2020a), συνέκλιναν μαζί με άλλους διεθνείς πολιτικούς φορείς στην ανάδειξη των κινδύνων για την προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς και τον διαθρησκευτικό διάλογο (Eldem, 2021). Επιπλέον, εκατοντάδες μελετητές βυζαντινής και οθωμανικής τέχνης και πολιτισμού από όλο τον κόσμο υπέγραψαν ανοιχτή επιστολή, σχετικά με το καθεστώς της Αγίας Σοφίας, εκφράζοντας την έντονη ανησυχία «ότι η συνεχιζόμενη διαμάχη για τη λειτουργία εμποδίζει την ανάπτυξη μιας στρατηγικής διαχείρισης ανάλογης με την κλίμακα των προκλήσεων» (Academic Community, 2020).

Παράλληλα, Σουνίτες Μουσουλμάνοι σε αραβικά κράτη, όπως η Αίγυπτος, ο Λίβανος, η Σαουδική Αραβία και τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα, τάχθηκαν κατά της μετατροπής, ασκώντας κριτική «στις περιφερειακές φιλοδοξίες του Erdoğan» (Perlov & Lindenstrauss, 2020). Αντιθέτως, η απόφαση επικροτήθηκε από πολιτικούς και θρησκευτικούς ηγέτες και

ομάδες από ισλαμικές χώρες όπως το Ιράν, το Πακιστάν, η Σομαλία κ.ά. (Yeni Şafak), καθώς και εκπροσώπους της Μουσουλμανικής Αδελφότητας και της Χαμάς (Perlon & Lindenstrauss, 2020).

Η ελληνική πολιτική ηγεσία καταδίκασε δριμύτατα την απόφαση για τη μετατροπή της Αγίας Σοφίας σε τζαμί, εστιάζοντας πρωτίστως στην οικουμενική διάστασή της. Η Προέδρος της Δημοκρατίας Α. Σακελλαροπούλου έκανε λόγο για «ευθεία πρόκληση της ιστορικής μνήμης και ανεπανόρθωτη υπονόμηση της ανεκτικότητας και του διαλόγου των θρησκειών» (ΠΕΔ, 2020). Ο Πρωθυπουργός Κ. Μητσοτάκης δήλωσε ότι «η απόφαση προσβάλλει τον οικουμενικό χαρακτήρα του μνημείου και ενδέχεται να επηρεάσει τις σχέσεις της Τουρκίας με την Ελλάδα, την ΕΕ και την ευρύτερη διεθνή κοινότητα» (ΕΔ, 2020). Ο Υπουργός Εξωτερικών Ν. Δένδιας τόνισε ότι «η αλλαγή χρήσης του μνημείου, πέρα από τον συμβολισμό της, συνιστά παραβίαση των υποχρεώσεων της Τουρκίας που απορρέουν από τη Σύμβαση του 1972» (ΥΠΕΞ, 2020). Η Υπουργός Πολιτισμού Λ. Μενδώνη τόνισε ότι «μολονότι δεν επιχειρείται καμία ανάμειξη στις εσωτερικές υποθέσεις της Τουρκίας, η Αγία Σοφία αποτελεί πανανθρώπινο μνημείο, ανεξαρτήτως θρησκευτικής πίστης και ότι η απόφαση αντανακλά την πολιτική βούληση του προέδρου Erdoğan» (ΥΠΠΟ, 2020).

Η απόφαση προκάλεσε έντονες αντιδράσεις από τις ευρωπαϊκές αρχές, οι οποίες εξέφρασαν ανησυχίες για τη θρησκευτική ελευθερία και την κοσμικότητα στην Τουρκία (EPRS, 2020). Ειδικότερα, η Ευρωπαϊκή Ένωση, το Συμβούλιο Εξωτερικών Υποθέσεων, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή μέσω του Ύπατου Εκπρόσωπου Josep Borrell, η Σύνοδος των Υπουργών Εξωτερικών και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο καταδίκασαν την απόφαση ως «μονομερή ενέργεια», καλώντας τις τουρκικές αρχές «για επανεξέταση και ανάκλησή της» καθώς «θα τροφοδοτήσει τη δυσπιστία, θα προωθήσει διαιρέσεις μεταξύ θρησκευτικών κοινοτήτων και θα υπονομεύσει τις προσπάθειες διαλόγου και συνεργασίας» (EPRS, 2020).

Η υπόθεση συνδέθηκε ρητά με την επιβαρυνμένη πορεία των ευρωτουρκικών σχέσεων, λόγω ευρύτερων γεωπολιτικών ζητημάτων, όπως είναι στρατιωτικές επεμβάσεις στη Συρία, διακρίσεις εις βάρος θρησκευτικών μειονοτήτων, παράνομες γεωτρήσεις φυσικού αερίου και οι επανειλημμένες απειλές κατά κρατών μελών της ΕΕ στην ανατολική Μεσόγειο κ.ά., γεγονότα που υπονομεύουν την ενταξιακή πορεία της Τουρκίας προς την ΕΕ (EPRS, 2020). Από το 2020 και εξής, Έλληνες ευρωβουλευτές έχουν στείλει επιστολή διαμαρτυρίας στην ΕΠΚ με αίτημα να ενταχθεί το μνημείο στον ΚΠΚΚ (ΣΥΡΙΖΑ, 2020) και υποβάλλουν

κοινοβουλευτικές ερωτήσεις προς την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ζητώντας συγκεκριμένες ενέργειες για την προστασία της Αγίας Σοφίας και την ενεργοποίηση των ευρωπαϊκών και διεθνών μηχανισμών (EUPA, 2020a; 2020b).

Τη δυσαρέσκειά του για τη μετατροπή εξέφρασε ο Αμερικανός Πρόεδρος D. Trump, ενώ ο Υπουργός Εξωτερικών των ΗΠΑ, M. Pompeo δήλωσε ότι «οι ΗΠΑ θεωρούν την αλλαγή του καθεστώτος ως μείωση της κληρονομιάς και της ικανότητας του μνημείου να υπηρετεί την ανθρωπότητα ως μια απαραίτητη γέφυρα μεταξύ διαφορετικών θρησκευτικών παραδόσεων και πολιτισμών» (USDOS, 2020). Από την άλλη πλευρά, η Ρωσία, μέσω του εκπρόσωπου του Κρεμλίνου Dmitry Peskov, χαρακτήρισε την απόφαση ως «εσωτερική υπόθεση» της Τουρκίας, εκφράζοντας την ελπίδα ότι η ιδιότητα της Αγίας Σοφίας ως ΜΠΚ θα ληφθεί υπόψη από τους εταίρους τους (Suchkov, 2020).

Η μετατροπή της Αγίας Σοφίας σε τζαμί προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στον χριστιανικό κόσμο, με πολλούς θρησκευτικούς ηγέτες να εκφράζουν δημόσια τη διαφωνία τους. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος δήλωσε ότι «έχουμε πληγωθεί από τη μετατροπή...το μνημείο εκφράζει το πνεύμα της πίστης μας...η Αγία Σοφία πρέπει να λειτουργήσει ως τόπος και σύμβολο συνάντησης, διαλόγου και ειρηνικής συνύπαρξης λαών...και αμοιβαίας κατανόησης...μεταξύ χριστιανισμού και Ισλάμ» (Bouchenaki, 2020; EPRS, 2020). Ο Πάπας Φραγκίσκος δήλωσε «σκέφτομαι την Αγία Σοφία και είμαι πολύ λυπημένος», ενώ ο Πατριάρχης Μόσχας Κύριλλος τόνισε ότι «η απειλή κατά της Αγίας Σοφίας αποτελεί απειλή για ολόκληρο τον χριστιανικό πολιτισμό» (EPRS, 2020). Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος Ιερώνυμος χαρακτήρισε την 24η Ιουλίου «ημέρα πένθους και οδύνης για όλη την Ορθοδοξία, τον Χριστιανισμό και ολόκληρο τον Ελληνισμό», ενώ ο Αρχιεπίσκοπος Αμερικής Ελπιδοφόρος έκανε λόγο για «πνευματική υπεξαίρεση και παραβίαση κάθε προτύπου αρμονικής συμβίωσης και αμοιβαίου σεβασμού» (ΤΟ ΒΗΜΑ, 2020a).

Επιπλέον, εγχώριοι και διεθνείς χριστιανικοί φορείς, όπως η Διακοινοβουλευτική Συνέλευση Ορθοδοξίας, καταδίκασαν τη μετατροπή της Αγίας Σοφίας σε τζαμί, υπογραμμίζοντας τον οικουμενικό χαρακτήρα του μνημείου και την ανάγκη διατήρησης του μουσειακού καθεστώτος (Στουφή-Πουλημένου, 2021; ΤΟ ΒΗΜΑ, 2020b). Στο ίδιο πνεύμα, η Στουφή-Πουλημένου επισημαίνει ότι η απόφαση αυτή «προσβάλλει την ιστορία του μνημείου ως σύμβολο της Ορθοδοξίας και ολόκληρου του χριστιανικού κόσμου, αλλά και τον πολιτισμικό πλούτο του Ισλάμ» (2021:33).

Σύμφωνα με τους Blessing & Yayıcıoğlu (2021) οι αντιδράσεις για τη μετατροπή της Αγίας Σοφίας σε τζαμί ανέδειξαν δύο αντικρουόμενες, αλλά εξίσου μονοσήμαντες αφηγήσεις. Στον τουρκικό εθνικιστικό και ισλαμιστικό λόγο η Αγία Σοφία προβάλλεται αποκλειστικά ως ισλαμικό μνημείο/τζαμί. Ειδικότερα, για τους υποστηρικτές της επανισλαμοποίησης του μνημείου, η οθωμανική κατάκτηση της πόλης εκλαμβάνεται ως ένα εσχατολογικό γεγονός, το οποίο οδήγησε στην «αναγέννηση» του μνημείου ως πνευματικού χώρου για τους μουσουλμάνους, ενώ το προγενέστερο παρελθόν του αποσιωπάται (Blessing & Yayıcıoğlu, 2021). Η παρούσα αντίληψη αποτυπώνεται ενδεικτικά στην επίσημη ονομασία του μνημείου ως «Ayasofya-i Kebir Camii»/Μεγάλο Τζαμί της Αγίας Σοφίας σε κρατικούς ιστότοπους πολιτιστικής προβολής (Ayasofya Camii, n.d.; Blessing & Yayıcıoğlu, 2021).

Από την άλλη πλευρά, ο δυτικός δημόσιος λόγος, όπως αυτός αποτυπώθηκε στα κυρίαρχα μέσα ενημέρωσης στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ, παρουσιάζει δύο διακριτές εκφάνσεις. Αφενός υπάρχουν αναλύσεις, οι οποίες συνεκτιμούν το οθωμανικό ιστορικό παρελθόν της Αγίας Σοφίας και τις διαχρονικές μεταβολές της πολιτικής και θρησκευτικής της λειτουργίας, αφετέρου ορισμένες φορές παρατηρείται μια κατοπτρική αντανάκλαση/εκδοχή αυτής της μονοδιάστατης αναπαράστασης, καθώς το μνημείο παρουσιάζεται κυρίως ως βυζαντινό σύμβολο, με έμφαση στην οθωμανική κατάκτηση και σε προβληματικές συνδέσεις με την ισλαμική εικονοκλασία, επισκιάζοντας την ιστορία του ως τέμενος (Blessing & Yayıcıoğlu, 2021). Οι δύο μονοσήμαντες προσεγγίσεις παραγνωρίζουν τη σύνθετη ιστορική διαδρομή του μνημείου και τη συνύπαρξη πολλαπλών παρελθόντων, αναδεικνύοντας την Αγία Σοφία σε πεδίο ανταγωνιστικών εθνικών και πολιτισμικών αφηγήσεων, αντί σε κοινό τόπο ιστορικής πολυπλοκότητας (Blessing & Yayıcıoğlu, 2021).

3.1.4 Διεθνείς προεκτάσεις και διαχειριστικές προκλήσεις

Η μετατροπή της Αγίας Σοφίας σε τζαμί συνιστά ένα κατεξοχήν πολιτικό γεγονός με σημαντικές εσωτερικές και διεθνείς προεκτάσεις για το πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον της Τουρκίας (Nathanailidis, 2021). Ως ζήτημα έντονα συναισθηματικά φορτισμένο, επηρεάζει τις θρησκευτικές και πολιτικές στάσεις στο εσωτερικό μιας κατά πλειονότητα μουσουλμανικής κοινωνίας, εντείνοντας την πόλωση και το αίσθημα ανασφάλειας στις μη μουσουλμανικές μειονότητες, οι οποίες εκλαμβάνουν την κίνηση αυτή ως «ένδειξη σταδιακής στροφής προς τον θρησκευτικό φονταμενταλισμό» (Nathanailidis, 2021:37).

Ενδεικτικά, η Γενική Πρόξενος της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη, Γ. Σουλτανοπούλου μετέφερε στον εντεταλμένο της UNESCO ότι «η απόφαση που ελήφθη από τις τουρκικές αρχές είναι μη φιλική προς την ελληνική κοινότητα στην Κωνσταντινούπολη» (Bouchenaki, 2021:12).

Σε επίπεδο διεθνών σχέσεων, ουκ ολίγες φορές η μετατροπή έγινε αντιληπτή από την Δύση ως απόρροια της επιθετικής «νεοοθωμανικής» εξωτερικής πολιτικής του Προέδρου Erdoğan, που επιδιώκει τον περιφερειακό επεκτατισμό και τον ηγετικό ρόλο στον μουσουλμανικό κόσμο (Danforth, 2020). Αυτή η ρητορική δυσχεραίνει συχνά τις σχέσεις της Τουρκίας με την ΕΕ και έχει φέρει μια σειρά περιφερειακών κρατών, συμπεριλαμβανομένης της Κύπρου, της Αιγύπτου, της Ελλάδας, του Ισραήλ, της Σαουδικής Αραβίας και των Ηνωμένων Αραβικών Εμιράτων σε κοινή αντιπαράθεση με την Άγκυρα (Danforth, 2020).

Παράλληλα, η απόφαση έχει σημαντικό συμβολικό και οικονομικό αντίκτυπο. Το μουσείο της Αγίας Σοφίας αποτελούσε το δημοφιλέστερο τουριστικό αξιοθέατο της χώρας το 2019 με σχεδόν τέσσερα εκατομμύρια επισκέπτες (Nathanailidis, 2021:39). Η επαναλειτουργία του ως τεμένους ενδέχεται να μειώσει την απήχυσή του σε κοσμικούς επισκέπτες και να καταστήσει τη χώρα λιγότερο ελκυστική για δυτικούς επενδυτές, ενώ ταυτόχρονα μετατοπίζει την εικόνα του μνημείου από κοσμικό σύμβολο αμοιβαίας κατανόησης σε σύμβολο διαφοροποίησης και αντιπαράθεσης (Nathanailidis, 2021:35-37).

Το μείζον ζήτημα που επισημαίνεται από τη διεθνή κοινότητα και δη από την UNESCO, αφορά τη διαχείριση του μνημείου. Η υπαγωγή της Αγίας Σοφίας στη Διεύθυνση Θρησκευτικών Υποθέσεων, σε συνδυασμό με τις μαζικές ροές πιστών και τουριστών (40.000 ημερησίως) και την έλλειψη ασφάλειας, προκαλεί σοβαρές ανησυχίες για φθορά αλλά και βανδαλισμούς του μνημείου, με ειδικούς να προειδοποιούν ότι η ελλιπής εξειδικευμένη εποπτεία, που παλαιότερα διασφάλιζε το Υπουργείο Πολιτισμού, μπορεί να προκαλέσει ανεπανόρθωτες βλάβες στο μνημείο (Fishman, 2022; Methodiou, 2023). Σημειωτέον, ότι η ΕΠΚ έχει ζητήσει επανειλημμένα από το κράτος μέλος να αναθεωρήσει το Σχέδιο Διαχείρισης Επισκεπτών με βάση τις συστάσεις της και να υποβάλει ένα ευρύτερο Σχέδιο Διαχείρισης για το σύνολο του συγκροτήματος της Αγίας Σοφίας, γεγονός που αποτυπώνει ότι η σημερινή διαχείριση δεν ευθυγραμμίζεται πλήρως με τις απαιτήσεις προστασίας της ΟUV του μνημείου (UNESCO, 2005).

Ενδεικτικά, από το 2020 και εντεύθεν, στα μέσα ενημέρωσης παρουσιάζεται πληθώρα ανησυχητικών περιστατικών, όπως βανδαλισμοί στην Αυτοκρατορική Πύλη (Ekathimerini, 2022; UNESCO & ICOMOS, 2024), αποφλοίωση των τοίχων από τους επισκέπτες προκειμένου τα κομμάτια να ληφθούν ως αναμνηστικά (Ekathimerini, 2022), φθορές και ρωγμές στην οροφή και στο δάπεδο, προβληματική συνύπαρξη της λατρευτικής με τη μουσειακή λειτουργία (Documento, 2025; Methodiou, 2023; UNESCO & ICOMOS, 2024) και βαρέα γερανοφόρα οχήματα εντός του μνημείου (Erdogan, 2025).

Επιπλέον, η απαγόρευση της πρόσβασης σε μη προσκυνητές στην κεντρική αίθουσα της Αγίας Σοφίας, συνιστά μια διάκριση εις βάρος των επισκεπτών, η οποία αντίκειται στην ΟΥΒ του μνημείου (UNESCO & ICOMOS, 2024). Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την κάλυψη των χριστιανικών απεικονίσεων του θείου, οι οποίες είτε αποκρύπτονται, είτε είναι ελάχιστα ορατές από το υπερώο και της πλήρους κάλυψης του δαπέδου με τάπητα, δεν επιτρέπει στους επισκέπτες να κατανοήσουν και να εκτιμήσουν πλήρως την αξία του μνημείου ως θεμελιώδες στοιχείο της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς (UNESCO & ICOMOS, 2024).

Τέλος, η αλλαγή στο καθεστώς της Αγίας Σοφίας δημιουργεί ένα αμφιλεγόμενο προηγούμενο τόσο νομικά, όσο και για την όξυνση των θρησκευτικών συγκρούσεων. Σύμφωνα με τον Goodyear (2021) η Αγία Σοφία δεν συνιστά μόνο ένα ΜΠΚ, αλλά και ένα μνημείο οικουμενικής θρησκευτικής αξίας, δηλαδή έναν χώρο με ιστορική και θρησκευτική σημασία για δύο θρησκείες, όπου η αλλαγή χρήσης ή αφήγησης συνεπάγεται τον αποκλεισμό της μίας κοινότητας. Η παρούσα υπόθεση αναδεικνύει τις περιορισμένες υφιστάμενες δυνατότητες ελέγχου της αλλαγής χρήσης τέτοιων μνημείων (Goodyear, 2021). Ειδικότερα, το υφιστάμενο διεθνές κανονιστικό πλαίσιο, συμπεριλαμβανομένης της Σύμβασης Παγκόσμιας Κληρονομιάς, του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, του Διεθνούς Σύμφωνου Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων, της Διακήρυξης για τα Δικαιώματα των Μειονοτήτων κ.ά., δεν περιέχουν σαφείς περιορισμούς έναντι τέτοιων ενεργειών αλλά, αντίθετα, αβέβαιους μηχανισμούς ελέγχου, αφήνοντας σε μεγάλο βαθμό τη διαχείριση αυτών των χώρων στη μονομερή κρίση του κυρίαρχου κράτους (Goodyear, 2021).

Η διαμόρφωση κατευθυντήριων αρχών διεθνούς δικαίου (διεθνώς συμφωνημένων κριτηρίων) ειδικά για μνημεία οικουμενικής θρησκευτικής σημασίας, είτε μέσω μιας συνθήκης πολιτιστικής κληρονομιάς είτε μέσω μιας ευρύτερης ερμηνείας των ανθρωπίνων

δικαιωμάτων, δύναται να προσφέρει ενισχυμένη προστασία για τέτοιους χώρους και να δημιουργήσει ευκαιρίες διαλόγου, αντί να εντείνει ζητήματα πολιτισμικής απομόνωσης και διαθρησκευτικής σύγκρουσης (Goodyear, 2021).

3.2 Η Παλιά Πόλη της Ιερουσαλήμ ως «συγκρουσιακή» κληρονομιά

3.2.1 Η Παλιά Πόλη της Ιερουσαλήμ ως θρησκευτικός και πολιτικός θεσμός: η πολιτικοποίηση της κληρονομιάς

Η Ιερουσαλήμ ή Al-Quds ή Bayt al-Maqdis («Οίκος Αγιότητας») στα αραβικά και Yerushalaiym στα εβραϊκά αποτελεί μία από τις αρχαιότερες πόλεις στον κόσμο, με ένα μοναδικό και ιδιόμορφο σύνολο συνθηκών που διαμόρφωσαν την ανάπτυξη και εξέλιξή της (Dumper, 2006). Η ιστορία και η πολιτική της είναι άρρηκτα συνυφασμένες με τον θεμελιώδη χαρακτήρα της ως ιερή πόλη για τις τρεις μεγάλες αβρααμικές, μονοθεϊστικές θρησκείες: τον Ιουδαϊσμό, τον Χριστιανισμό και το Ισλάμ (Dumper, 2006; Graham et al., 2000; Klein, 2001; UNESCO, n.d.-d). Η πόλη συνδέεται με τον χώρο ανέγερσης του Πρώτου ισραηλιτικού Ναού, με τον τόπο της σταύρωσης και ταφής του Ιησού από τη Ναζαρέτ, καθώς και με την αρχική κατεύθυνση προσευχής (qibla) του Προφήτη Μωάμεθ, πριν αυτή οριστικοποιηθεί προς τη Μέκκα (Dumper, 2006). Η οικονομία της Ιερουσαλήμ στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στη θρησκευτική κληρονομιά της, καθώς τα ιερά μνημεία της προσελκύουν διαχρονικά σημαντικές ροές προσκυνητών από τις τρεις θρησκευτικές παραδόσεις (Dumper, 2006). Ταυτόχρονα, συνιστά έναν από τους πλέον αμφισβητούμενους τόπους παγκοσμίως και έχει χαρακτηριστεί ως το «σημείο μηδέν» της ισραηλινο-παλαιστινιακής σύγκρουσης, όπου ζητήματα κυριαρχίας, ταυτότητας και ελέγχου των ιερών χώρων συμπυκνώνονται σε έναν εξαιρετικά φορτισμένο χώρο πολιτισμικής αντιπαράθεσης (Breger & Hammer, 2023; Klein, 2001).

Η πόλη κατοικείται αδιάλειπτα από την αρχαιότητα, με απαρχή τη χαναναϊτική περίοδο (~1800 π.Χ.) και έχει γνωρίσει πολλές διαδοχικές κυριαρχίες (Dumper, 2006). Πιο συγκεκριμένα, με την κατάκτησή της από τις ισραηλιτικές φυλές υπό τον βασιλιά Δαβίδ (~1004 π.Χ.), καθιερώνεται ως πρωτεύουσα του ενιαίου ισραηλιτικού βασιλείου, ενώ υπό τον Σολομώντα ανεγείρεται ο Πρώτος Ναός (~970 π.Χ.) σε μεγαλοπρεπή κλίμακα και η πόλη εξελίσσεται σε εμπορικό κέντρο, πριν καταστραφεί από τους Βαβυλωνίους (587 π.Χ.) και κατακτηθεί στη συνέχεια από τους Πέρσες (539 π.Χ.) και τα ελληνιστικά βασίλεια των Πτολεμαίων και των Σελευκιδών (Dumper, 2006). Η ρωμαϊκή περίοδος (63 π.Χ.-638 μ.Χ.) σηματοδοτεί διαδοχικές συγκρούσεις, την καταστροφή του Δεύτερου Ναού (70 μ.Χ.), την

εδραίωση της πρώτης χριστιανικής κοινότητας μετά την εκτέλεση του Ιησού και, από τον Μέγα Κωνσταντίνο και εξής, τη μετατροπή της Ιερουσαλήμ σε πνευματικό κέντρο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με την ανέγερση μεγάλων εκκλησιαστικών συγκροτημάτων, όπως ο Πανάγιος Τάφος (Dumper, 2006).

Η μουσουλμανική κατάκτηση (638 μ.Χ.) εγκαινιάζει μια μακρά περίοδο ισλαμικής κυριαρχίας, κατά την οποία η πόλη αποκτά κεντρική θέση στην ισλαμική παράδοση ως τόπος της «Νυχτερινής Πορείας» του Προφήτη Μωάμεθ (Dumper, 2006; Masters, 2009). Υπό το Χαλιφάτο των Ομεϋάδων (685-709) ανεγείρονται ο Θόλος του Βράχου και το τέμενος Al-Aqsa (Dumper, 2006). Η ισλαμική κυριαρχία διακόπτεται από την περίοδο των Σταυροφοριών (1099-1187), εποχή κατά την οποία εγκαθίστανται στην Ιερουσαλήμ χριστιανικές μειονοτικές ομάδες από όλη τη Μέση Ανατολή, διαμορφώνοντας τον ετερόδοξο χαρακτήρα της χριστιανικής κοινότητας της πόλης, που επιβιώνει έως σήμερα (Dumper, 2006). Ακολουθεί η Αγιουβιδική ανακατάληψη από τον Σαλαντίν (1187) και οι Μαμελούκοι, οι οποίοι προσθέτουν νέες στρώσεις μνημειακής και αστικής ανάπτυξης και στη συνέχεια οι Οθωμανοί (1517-1917), οι οποίοι, διαμορφώνουν τα τείχη της πόλης που σώζονται έως σήμερα (Dumper, 2006).

Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και εξής, η Ιερουσαλήμ μετασχηματίζεται σταδιακά σε πεδίο πολιτικών και θρησκευτικών διεκδικήσεων, επανανοηματοδοτούμενη ως πυκνό παλίμψηστο θρησκευτικών, εθνικών και πολιτικών αξιώσεων για τις εβραϊκές και αραβικές κοινότητες της πόλης, με την Παλιά Πόλη να αναδεικνύεται σε κεντρικό χώρο αντιπαράθεσης ως προς την κυριαρχία, την ταυτότητα και τον έλεγχο των ιερών τόπων (Breger & Hammer, 2023; Dumper, 2006). Η περίοδος της Βρετανικής Εντολής (1920-1948) χαρακτηρίστηκε από σημαντικές δημογραφικές μεταβολές στην Ιερουσαλήμ (Dumper, 2006). Η ραγδαία αύξηση του εβραϊκού πληθυσμού μέσω του σιωνιστικού κινήματος και η υποστήριξη προς αυτό υπό βρετανική εποπτεία όξυναν τις εντάσεις με τον αραβικό μουσουλμανικό πληθυσμό της πόλης, ιδίως ως προς την πρόσβαση στους ιερούς τόπους και την πολιτική εκπροσώπηση (Dumper, 2006; Καραντράτος, 2024).

Μετά τον Β΄ ΠΠ και το Ολοκαύτωμα, ο ΟΗΕ υιοθέτησε το Ψήφισμα 181/1947 για τη διχοτόμηση της Παλαιστίνης σε δύο κράτη (Καραντράτος, 2024). Η πρόταση έγινε αποδεκτή από τον εβραϊκό πληθυσμό ως νομική βάση για την ίδρυση του Ισραήλ, αλλά απορρίφθηκε από τον αραβικό κόσμο, γεγονός που οδήγησε το 1948 στον πρώτο Αραβο-Ισραηλινό πόλεμο, γνωστό και ως «Πόλεμο της Ανεξαρτησίας» για το Ισραήλ

(Καραντράτος, 2024). Η νίκη των Εβραίων οδήγησε στην ίδρυση του Κράτους του Ισραήλ (Καραντράτος, 2024). Η Ιερουσαλήμ υπήρξε διαιρεμένη σε ισραηλινό δυτικό και ιορδανικό ανατολικό τμήμα μέχρι την κατάληψη της Ανατολικής Ιερουσαλήμ από το Ισραήλ κατά τον Πόλεμο των Έξι Ημερών του 1967 (Καραντράτος, 2024).

Έκτοτε, η Ιερουσαλήμ και δη η Παλιά Πόλη καθίσταται επίκεντρο πολιτισμικής και συμβολικής αντιπαράθεσης, όπου οι πολιτικές χρήσεις της πολιτιστικής κληρονομιάς και των ιερών τόπων αξιοποιούνται ως εργαλεία εδραίωσης εθνικών αφηγήσεων και διεκδίκησης κυριαρχίας (Breger & Hammer, 2023; Dumper, 2006; Graham et al., 2000). Η συμβολική φόρτιση των ιερών τόπων εντάσσεται σε ένα σύνθετο πλέγμα, αρχικά διακοινοτικών (1917-1948), έπειτα διεθνικών (Ισραηλινοί-Παλαιστίνιοι) και ανέκαθεν διαθρησκευτικών (Ιουδαϊσμός-Χριστιανισμός-Ισλάμ) σχέσεων, όπου συναντώνται και συγκρούονται η μνήμη, οι ιστορικές αφηγήσεις, οι πολιτισμικές ταυτότητες, η νομική εξουσία και τα εδαφικά δικαιώματα (Dumper & Larkin, 2012; Graham et al., 2000; Klein, 2001).

Η Παλιά Πόλη (Ha'ir Ha'atika, εβραϊκά και al-Madīna al-Qadīma, αραβικά), είναι μια περιτοιχισμένη περιοχή στην Ανατολική Ιερουσαλήμ με εξέχοντα ιστορικά μνημεία μεγάλης αρχιτεκτονικής αξίας, οικοδομημένα σε διαδοχικά στρώματα σημαντικών αρχαιολογικών καταλοίπων (Dumper, 2006; UNESCO, n.d.-d). Ανάμεσα σε αυτά διακρίνονται ο Θόλος του Βράχου, το Δυτικό Τείχος και η Ροτόντα της Ανάστασης στην Εκκλησία του Παναγίου Τάφου (UNESCO, n.d.-d). Το μνημειακό σύνολο της πόλης σε συνδυασμό με τη θρησκευτική και συμβολική της σημασία για τις τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες, τεκμηριώνει την ένταξή της στον ΚΠΚ της UNESCO το 1981 (UNESCO, n.d.-d). Σήμερα, η Παλιά Πόλη χωρίζεται συμβατικά σε τέσσερις συνοικίες: την Εβραϊκή, τη Χριστιανική, την Αραβική και την Αρμενική (Breger & Hammer, 2023).

Καθοριστικής σημασίας είναι το Όρος του Ναού, γνωστό και ως Har HaBayit ή Όρος Μοριά για τους Εβραίους και Haram al-Sharif (Ευγενές Ιερό) για τους Μουσουλμάνους (Dumper & Larkin, 2012; Phillips, 1996). Πρόκειται για τον ιερότερο τόπο του Ιουδαϊσμού. Η ιουδαϊκή παράδοση ταυτοποιεί το Όρος του Ναού με τον τόπο από όπου ξεκίνησε η δημιουργία του κόσμου και όπου ο Αβραάμ προσέφερε τον γιο του για θυσία καθώς και με τον τόπο όπου βρίσκονται τα ερείπια του Πρώτου και Δεύτερου Ναού και η Even HaShtiya (Θεμέλιος Λίθος), ενώ το Δυτικό Τείχος ή Τείχος των Δακρύων ή ha-Kotel στα εβραϊκά, αποτελεί το μοναδικό ορατό κατάλοιπο της καταστροφής του Ναού το 70 μ.Χ. (Berkovits,

2025; Dumper & Larkin, 2012; Phillips, 1996). Από την άλλη πλευρά, για τους μουσουλμάνους και δη για τους σουνίτες, το Haram al-Sharif συνιστά τον τρίτο ιερότερο τόπο, μετά την Μέκκα και τη Μεδίνα, καθώς περιλαμβάνει το τέμενος Al-Aqsa, το τείχος al-Buraq (το Δυτικό Τείχος) και τον Θόλο του Βράχου, ο οποίος σύμφωνα με την ισλαμική παράδοση, συνδέεται με το σημείο από όπου ο Προφήτης Μωάμεθ ξεκίνησε τη «Νυχτερινή Πορεία» (Isra) και αναλήφθηκε στους ουρανούς (Mi'raj) (Dumper & Larkin, 2012; Masters, 2009; Phillips, 1996).

Παράλληλα, για τους Παλαιστίνιους το Haram al-Sharif αποτελεί εθνικό σύμβολο και το «τελευταίο προπύργιο» παλαιστινιακού ελέγχου στην Ιερουσαλήμ μέσω του Waqf, θεμέλιο του αιτήματός τους για την πρωτεύουσα ενός μελλοντικού κράτους τους και σημείο αντίστασης σε κάθε αντιλαμβανόμενη προβολή ισραηλινής κυριαρχίας, ενώ σε συγκεκριμένα θρησκευτικο-εθνικιστικά ρεύματα το Όρος του Ναού αποτελεί εξίσου «εθνικό σύμβολο του ιστορικού εβραϊκού βασιλείου» και «το κλειδί της μελλοντικής λύτρωσης» συνδεδεμένο με εσχατολογικές προσδοκίες για ανοικοδόμηση ενός Τέταρτου Ναού (Berkovits, 2025:118-119).

Με την πάροδο του χρόνου, οι χώροι αυτοί συνδέθηκαν με την πολιτική, θρησκευτική και εθνική ταυτότητα κάθε κοινότητας, συνιστώντας όχι μόνο τόπους λατρείας αλλά και σύμβολα κυριαρχίας και συλλογικής νομιμοποίησης (Dumper & Larkin, 2012:28). Ισραηλινοί και Παλαιστίνιοι ανταγωνίζονται για τον έλεγχο της Παλιάς Πόλης, αντλώντας πολιτική νομιμοποίηση από τους ιερούς τόπους των θρησκευτικών τους παραδόσεων (Dumper & Larkin, 2012:27), με κάθε κοινότητα να αδυνατεί να αποδεχθεί τη διακυβέρνηση της άλλης (Klein, 2001). Ωστόσο, η ισραηλινή κοινότητα διαθέτει το σημαντικό πλεονέκτημα της κρατικής υποστήριξης, με νομική και στρατιωτική κάλυψη, ενώ η παλαιστινιακή κοινότητα αντιμετωπίζει σημαντικούς περιορισμούς (Dumper, 2006).

Η ισραηλινο-παλαιστινιακή σύγκρουση έχει οδηγήσει σε αμέτρητες κατηγορίες για την καταστροφή, τη διαστρέβλωση και την ιδιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς και από τις δύο πλευρές (Viejo Rose, 2007:111). Η Παλιά Πόλη έχει επανειλημμένα κατεδαφιστεί, ανασκαφεί, ανοικοδομηθεί και αποκατασταθεί, αλλά και χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο πολιτικής ισχύος, προκειμένου να εξυπηρετήσει πολιτικές επιδιώξεις και να δικαιολογήσει ιστορικά αφηγήματα (Dumper & Larkin, 2012:28).

Πιο συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια της ιορδανικής προσάρτησης της Ανατολικής Ιερουσαλήμ (1949-67), τμήματα της Εβραϊκής Συνοικίας κατεδαφίστηκαν και πολλά ίχνη

εβραϊκής παρουσίας εξαφανίστηκαν, παρά τις διαμαρτυρίες της ισραηλινής κυβέρνησης (Dumper & Larkin, 2012; Galor, 2017). Αντίστοιχα, το 1967 μετά τον Πόλεμο των Έξι Ημερών, το Ισραήλ σηματοδότησε τον έλεγχο και την προσάρτηση της Παλιάς Πόλης, κατεδαφίζοντας μία παλαιά οικιστική περιοχή, γνωστή ως Μαροκινή Συνοικία (Mughrabi), μπροστά από το Δυτικό Τείχος, προκειμένου να δημιουργηθεί μία πλατεία για εβραϊκή λατρεία και προσευχή, ενώ ακολούθησαν ανασκαφές μεγάλης κλίμακας στην εβραϊκή συνοικία και στο νότιο άκρο του Όρους του Ναού (Dumper & Larkin, 2012; Galor, 2017; Smith O'Neil, 2020).

Ειδικότερα, από το 1967 και εξής, τα ανασκαφικά έργα στην Παλιά Πόλη συνιστούν σημαντικές σκηνές πολιτικής και πολιτισμικής αντιπαράθεσης (Dumper & Larkin, 2012; Galor, 2017). Για την ισραηλινή πλευρά θεωρούνται ζωτικής σημασίας και χαρακτηρίζονται ως «επιχειρήσεις διάσωσης» (Galor, 2017:49) καθώς συμβάλλουν «στον επαναπροσδιορισμό και στην ανάκτηση του παρελθόντος του Ισραήλ» (Dumper & Larkin, 2012:28). Αντίθετα, για την UNESCO όλες οι αρχαιολογικές δραστηριότητες που πραγματοποιούνται στον κατεχόμενο τομέα της πόλης της Ιερουσαλήμ από το 1967 και εντεύθεν χαρακτηρίζονται ως «παράνομες», θέση η οποία συμπίπτει με την παλαιστινιακή οπτική (Galor, 2017; UNESCO, 2016c).

Παράλληλα, για ορισμένους μελετητές ερμηνεύονται ως μέσο προώθησης «ενός αποκλειστικού αφηγήματος περί εβραϊκού κράτους για τον εβραϊκό λαό» (Landy, 2015, όπ. αναφ. στο Alashqar, 2022), καθώς και ως εργαλείο περιορισμού και ελέγχου του παλαιστινιακού πληθυσμού (Alashqar, 2022, p. 321). Από τη δεκαετία του '80, η παλαιστινιακή αντίδραση επικεντρώθηκε στην αξιοποίηση προγραμμάτων ανακαίνισης και αποκατάστασης με σκοπό τη διατήρηση της μόνιμης παρουσίας της παλαιστινιακής μουσουλμανικής κοινότητας στην Παλιά Πόλη, τη διατήρηση ιστορικών ισλαμικών κτηρίων και την αντίσταση απέναντι σε ισραηλινές προσπάθειες περιθωριοποίησης των παλαιστινιακών κοινοτήτων (Dumper & Larkin, 2012:29).

Ωστόσο, ανασκαφικά και κατασκευαστικά έργα (τέμενος Al Marvani) έχουν πραγματοποιηθεί και από το Ιορδανικό Waqf στο Haram al-Sharif, ιδίως κατά τη δεκαετία του '90, προκαλώντας έντονες αντιδράσεις και νομικές προσφυγές από μη κρατικούς δρώντες, όπως οι Temple Mount Faithful και η CADATM, οι οποίες κατήγγειλαν ότι οι

εργασίες υλοποιούνταν χωρίς πλήρη αρχαιολογική τεκμηρίωση ή σαφή αδειοδότηση⁷ προκαλώντας ζημιές σε αρχαιολογικά στρώματα (Breger & Hammer, 2023:23). Ωστόσο, το Ανώτατο Δικαστήριο υιοθέτησε επιφυλακτική στάση, λαμβάνοντας υπόψη τη θρησκευτική και πολιτική ευαισθησία του χώρου (Breger & Hammer, 2023).

Σύμφωνα με τους Dumper και Larkin (2012) η πολιτική της κληρονομιάς στην Παλιά Πόλη ενσωματώνει ένα ευρύτερο πλέγμα πολιτικών επιδιώξεων. Για το Ισραήλ συνδέεται με τις προσπάθειες νομιμοποίησης και εδραίωσης «μιας συγκεκριμένης εβραϊκής ιστορικής αφήγησης» και της υφιστάμενης ισραηλινής κυριαρχίας, ενώ για τους Παλαιστίνιους, αποτελεί «μέρος του αγώνα για τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς τους και ως εκ τούτου αφορά την πρόσφατη ιστορία και την προστασία των κοινοτήτων στην Παλιά Πόλη» (Dumper & Larkin, 2012:29). Συνεπώς, η διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς στην Παλιά Πόλη συνιστά ένα «πεδίο όπου τα επιθυμητά παρελθόντα ανταγωνίζονται για ηγεμονία» (Scham & Yahya, 2003, p. 403), αλλά και ένα «μέσο διασφάλισης και νομιμοποίησης φυσικής παρουσίας, ιδιοκτησίας και δικαιώματος επί της γης» (Dumper & Larkin, 2012:29).

Σημαντικό σημείο αναφοράς για την εκτίμηση της έντασης στην ευρύτερη περιοχή αποτελεί το Όρος του Ναού/Haram al-Sharif (Breger & Hammer, 2023). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επίσκεψη του Ariel Sharon τον Σεπτέμβριο του 2000, η οποία θεωρήθηκε ως πρόκληση για το Ισλάμ και λειτούργησε ως αφορμή για την Δεύτερη Ιντιφάντα ή Al-Aqsa Ιντιφάντα (Viejo Rose, 2007), σε ένα πλαίσιο ήδη επιβαρυνμένο από την αποτυχία της Διάσκεψης Κορυφής του Camp David, τον Ιούλιο του 2000, να καταλήξει σε συμφωνία για την ειρηνευτική διαδικασία Ισραήλ-Παλαιστίνης (Καραντράτος, 2024).

Από την άλλη πλευρά, μεταξύ 2012-2015 στον χώρο κινητοποιούνταν παλαιστινιακές ομάδες, γνωστές ως Mourabitat και Mourabitoun, αυτοαποκαλούμενες ως «υπερασπιστές του τεμένους Al-Aqsa», οι οποίες αξιοποίησαν τον χώρο ως τόπο διαμαρτυρίας και «υπεράσπισης της πίστης» (ribat), συχνά μέσω λεκτικής στοχοποίησης Εβραίων επισκεπτών, συμβάλλοντας περαιτέρω στη φόρτιση του κλίματος γύρω από τον ιερό χώρο (Breger & Hammer, 2023; JTA, 2015; O'Toole, 2016). Το 2015 το Ισραήλ κήρυξε τις εν λόγω ομάδες ως «παράνομες οργανώσεις» και τους απαγόρευσε την είσοδο στον χώρο,

---

⁷ Χωρίς το συντονισμό ή την έγκριση της IAA ή της UNESCO (Dumper & Larkin, 2012).

απόφαση που επικρίθηκε έντονα από τον αραβικό κόσμο, αλλά επιδοκιμάστηκε από υπέρμαχους της εβραϊκής λατρείας στο Όρος του Ναού (JTA, 2015; O'Toole, 2016).

Την ίδια χρονιά, ενόψει τρομοκρατικών επιθέσεων στην Ιερουσαλήμ και μετά από διπλωματική συμφωνία μεταξύ Ισραήλ, ΗΠΑ και Ιορδανίας, ο Πρωθυπουργός Benjamin Netanyahu δεσμεύτηκε ότι «το Ισραήλ θα διατηρήσει αμετάβλητο το status quo του Όρους του Ναού», με τη χαρακτηριστική φράση «οι Μουσουλμάνοι προσεύχονται στο Όρος του Ναού, οι μη Μουσουλμάνοι επισκέπτονται το Όρος του Ναού» (Berkovits, 2025; Eichner et al., 2015). Η δήλωση αυτή συνιστά την πρώτη δημόσια και επίσημη ανακοίνωση της Ισραηλινής Κυβέρνησης περί απαγόρευσης προσευχής των Εβραίων στο Όρος, καθεστώς, το οποίο σε αντίθεση με άλλες πτυχές του status quo, δεν διαθέτει τυπική νομική κατοχύρωση και εφαρμόζεται μέσω αστυνομικών πρακτικών για την τήρηση της δημόσιας τάξης (Berkovits, 2025:122).

Σε αυτό το φορτισμένο πλαίσιο, κάθε συμβολική ή πρακτική κίνηση γύρω από τους ιερούς τόπους τείνει να ενισχύει την αμοιβαία καχυποψία και την «ρητορική εθνικιστικού και θρησκευτικο-εθνικιστικού χαρακτήρα» (Breger & Hammer, 2023:1). Ενδεικτικά, το 2016 το ισραηλινό Υπουργείο Τουρισμού διένειμε, για σύντομο χρονικό διάστημα, έναν τουριστικό χάρτη της Παλιάς Πόλης που αγνοούσε σχεδόν όλα τα μουσουλμανικά και τα περισσότερα χριστιανικά ιερά, γεγονός που από παλαιστινιακής πλευράς ερμηνεύθηκε ως ένδειξη μιας ευρύτερης τάσης «ιουδαιοποίησης» του ιστορικού πυρήνα της Ιερουσαλήμ (Breger & Hammer, 2023).

Τις τελευταίες δεκαετίες οι μουσουλμανικοί φόβοι περί «ιουδαιοποίησης» του Haram al-Sharif έχουν ενταθεί (Breger & Hammer, 2023). Παλαιστίνιοι και άλλοι αραβικοί φορείς υποστηρίζουν ότι «το Ισραήλ επιδιώκει να διαιρέσει τον χώρο και να υποβαθμίσει τον ισλαμικό του χαρακτήρα» (O'Toole, 2016), λόγω της αυξανόμενης εβραϊκής παρουσίας και δραστηριότητας στον χώρο (Breger & Hammer, 2023). Το Ισραήλ απορρίπτει τις κατηγορίες και αντιτείνει ότι δεν έχει υπάρξει ουσιώδης αλλαγή στο status quo του ιερού χώρου, με τον Netanyahu να δηλώνει επανειλημμένα, ότι η εβραϊκή προσευχή δεν επιτρέπεται επίσημα στον χώρο (Benson, 2026; Berkovits, 2025; Gradstein, 2026). Κατά το παρελθόν, Εβραίοι που προσπάθησαν να προσευχηθούν εκεί συνελήφθησαν, δικάστηκαν με επίκληση διατάξεων του ποινικού δικαίου περί δημόσιας τάξης και τους επιβλήθηκαν περιοριστικά μέτρα (Berkovits, 2025).

Ωστόσο, το 2018 επιτράπη στους Εβραίους να προσεύχονται ήσυχα χωρίς αντικείμενα προσευχής, στο μονοπάτι κοντά στο ανατολικό τείχος του Όρους του Ναού, εξέλιξη που συνέβαλε στην αυξανόμενη εβραϊκή παρουσία και ενθάρρυνε εξτρεμιστικές εβραϊκές ομάδες να ζητούν επίμονα επίσημη άδεια για εβραϊκή προσευχή σε όλη την έκταση του Όρους του Ναού (Berkovits, 2025). Οι Παλαιστίνιοι, πλην ορισμένων εξαιρέσεων (Gradstein, 2026), αντιτίθενται έντονα σε μια τέτοια προοπτική, θεωρώντας την ως «προσπάθεια επίδειξης της ισραηλινής κυριαρχίας επί του ιερού τους τόπου, σοβαρή παραβίαση του πολιτικού ελέγχου τους στο Haram al-Sharif και βεβήλωση της ιερότητας του» (Berkovits, 2025:117).

Τα εκτεταμένα επεισόδια του 2021 στο Όρος του Ναού/Haram al-Sharif, τα οποία συνδέθηκαν με ευρύτερους κύκλους βίας στην πόλη και την ευρύτερη περιοχή, καταδεικνύουν την κεντρική θέση του ως εστία διαμαρτυρίας και ανάφλεξης (Breger & Hammer, 2023). Διαδηλώσεις ενάντια στις εξώσεις κατοίκων στο Sheikh Jarrah της Ανατολικής Ιερουσαλήμ και στην αύξηση του αριθμού των Εβραίων, στους οποίους επιτράπηκε από τις ισραηλινές αρχές να προσεύχονται στο Όρος του Ναού, οδήγησαν σε αναταραχές στον ιερό χώρο, οι οποίες με τη σειρά τους, προβλήθηκαν ως μία από τις αιτίες για την εκτόξευση ρουκετών από τη Hamas προς το Ισραήλ και την επακόλουθη απάντηση του IDF με αεροπορικές επιθέσεις στη Γάζα (Breger & Hammer, 2023; Patel, 2021).

Σύμφωνα με τον Maoz (2015), τα πολιτικά άκρα και των δύο πλευρών αντλούν διαχρονικά πολιτικά οφέλη από το Όρος του Ναού/Haram al-Sharif, εντείνοντας την εθνικιστική και θρησκευτική διάσταση της διαμάχης, καθώς και το κλίμα αμοιβαίας Ισλαμοφοβίας και Ιουδαϊοφοβίας (Maoz, 2015). Μολονότι, όλες οι ισραηλινές κυβερνήσεις, συμπεριλαμβανομένης και της κυβέρνησης Netanyahu, υιοθέτησαν την πολιτική απαγόρευσης της εβραϊκής προσευχής στο Όρος του Ναού, ως μέρος του status quo και το Ανώτατο Δικαστήριο έχει απορρίψει σταθερά κάθε αίτημα για εβραϊκή προσευχή στον χώρο, τα τελευταία χρόνια η αστυνομία χαλαρώνει περιστασιακά τους περιορισμούς, γεγονός που συνδέεται από ορισμένους μελετητές με την ανάληψη του Υπουργείου Εθνικής Ασφάλειας από τον Itamar Ben-Gvir, πρόεδρο του ακροδεξιού κόμματος «Otzma Yehudit» (Εβραϊκή Δύναμη) και υπέρμαχο της εβραϊκής προσευχής στο Όρος του Ναού (Benson, 2026; Berkovits, 2025).

Οι επισκέψεις του Ben-Gvir στο Όρος, και ιδίως η επίσκεψη τον Αύγουστο του 2024, κατά την οποία προσευχήθηκε δημοσίως μαζί με άλλους Εβραίους επισκέπτες, θεωρήθηκαν

παραβίαση του ισχύοντος status quo και καταδικάστηκαν από την Ιορδανία, την Αίγυπτο, την Παλαιστινιακή Αρχή, τις ΗΠΑ και την ίδια την ισραηλινή κυβέρνηση (Berkovits, 2025). Το Γραφείο του Πρωθυπουργού διευκρίνισε ότι «δεν υπάρχει ιδιωτική πολιτική κανενός υπουργού σχετικά με το Όρος του Ναού» και ότι το περιστατικό «παρέκκλινε από το status quo» (Berkovits, 2025:127).

Η συνεχής δυναμική της έντασης στην Ιερουσαλήμ επεκτείνεται και σε άλλους ιερούς χώρους, όπως η Εκκλησία του Παναγίου Τάφου, η οποία έχει αποτελέσει πεδίο διακοινοτικών «πόλεμων επιρροής» μεταξύ χριστιανικών δογμάτων και χώρο διαμαρτυρίας για πολιτικές διαφορές με την ισραηλινή κυβέρνηση (Breger & Hammer, 2023:1). Στο πλαίσιο αυτής της πολιτισμικής αντιπαράθεσης για τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, οι εξελίξεις αυτές αναδεικνύουν τις προκλήσεις διαχείρισης της Παλιάς Πόλης ως ΜΠΚ, ιδίως στο πλαίσιο των διεθνών συμβάσεων και των υποχρεώσεων που απορρέουν από αυτές και για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς σε αμφισβητούμενες περιοχές.

3.2.2 Το νομικό καθεστώς της Ιερουσαλήμ με βάση το Διεθνές Δίκαιο, το Ισραηλινό Δίκαιο και το Δίκαιο για την Πολιτιστική Κληρονομιά

Στο επίκεντρο της συζήτησης για την Ιερουσαλήμ βρίσκεται το ιδιαιτέρως αμφιλεγόμενο ζήτημα του νομικού καθεστώτος της πόλης βάσει του διεθνούς δικαίου (Breger & Hammer, 2023). Παρότι «το διεθνές δίκαιο δεν παρέχει σαφές πρότυπο για την επίλυση των αντικρουόμενων διεκδικήσεων επί της πόλης», η διεθνής κοινότητα θεωρεί σε μεγάλο βαθμό το Ισραήλ ως «εμπόλεμο κατακτητή», τουλάχιστον ως προς την Παλιά Πόλη, αντιμετωπίζοντάς την ως μέρος των «εδαφών», από τα οποία το Ισραήλ οφείλει να αποσυρθεί σύμφωνα με την απόφαση 242 του ΣΑΗΕ (Breger & Hammer, 2023, p. 10; UNSC, 1967).

Από το 1967, το Ισραήλ θεωρεί την Ιερουσαλήμ ως πρωτεύουσά του, ενώ οι Παλαιστίνιοι θεωρούν την Ανατολική Ιερουσαλήμ (Al Quds) ως πρωτεύουσα του μελλοντικού παλαιστινιακού κράτους (Καραντράτος, 2024). Η θέση του ΟΗΕ και των περισσότερων κρατών και διεθνών οργανισμών είναι ότι η πρωτεύουσα του Ισραήλ είναι το Τελ Αβίβ και δεν αναγνωρίζουν την προσάρτηση της Ανατολικής Ιερουσαλήμ (Καραντράτος, 2024). Το 2017 οι ΗΠΑ αναγνώρισαν επίσημα την Ιερουσαλήμ ως πρωτεύουσα του Ισραήλ και μετέφεραν εκεί την Πρεσβεία τους από το Τελ Αβίβ. Η απόφαση αυτή καταδικάστηκε στο ΣΑΗΕ, με τις ΗΠΑ να ασκούν veto και προκάλεσε

εκτεταμένες διαδηλώσεις στην ευρύτερη περιοχή και σε ολόκληρο τον αραβικό κόσμο (Καραντράτος, 2024; USDOS, 2017).

Το Ισραήλ έχει υιοθετήσει δύο βασικές νομικές θέσεις για τη νομιμοποίηση της παρουσίας του στην Ανατολική Ιερουσαλήμ: πρώτον ότι η παρουσία του στα εδάφη προέρχεται από πράξεις αυτοάμυνας απέναντι στην ιορδανική επιθετικότητα και δεύτερον, ότι η περιοχή βρισκόταν σε «κενό κυριαρχίας», αφού η βρετανική αποχώρηση το 1948 και η παράνομη ιορδανική κατοχή δεν δημιούργησαν ποτέ *de jure* κυρίαρχο (Breger & Hammer, 2023:10). Ως εκ τούτου, το Ισραήλ υποστηρίζει ότι έχει το δικαίωμα να παραμείνει στα αμφισβητούμενα εδάφη ή, τουλάχιστον, δεν υποχρεούται να αποσυρθεί από αυτά βάσει του διεθνούς δικαίου, έως ότου επιτευχθεί ειρηνική διευθέτηση με τους Παλαιστίνιους (Breger & Hammer, 2023:10).

Μετά την κατάληψη της Ανατολικής Ιερουσαλήμ, η προσέγγιση της ισραηλινής κυβέρνησης ως προς την πολιτιστική κληρονομιά βασίζεται σε τρεις θεμελιώδεις νομοθετικούς πυλώνες: το κληρονομημένο νομικό πλαίσιο, τον Νόμο περί Προστασίας των Ιερών Τόπων του 1967 και τον Νόμο περί Αρχαιοτήτων του 1978. Ειδικότερα, το Ισραήλ έχει αναγνωρίσει και διατηρεί σε μεγάλο βαθμό το ιστορικό οθωμανικό Status Quo των χριστιανικών Ιερών Τόπων⁸, ενώ στην περίπτωση του Όρους του Ναού/Haram al-Sharif έχει διαμορφώσει μια τροποποιημένη εκδοχή του, όπου η πολιτική και θρησκευτική διαχείριση και η καθημερινή λειτουργία του χώρου παραμένουν στην αρμοδιότητα του Ιορδανικού Waqf, αλλά ο έλεγχος της δημόσιας τάξης και ασφάλειας καθώς και της πρόσβασης ασκείται αποκλειστικά από τις ισραηλινές αρχές (Breger & Hammer, 2023; Dumper & Larkin, 2012; Galor, 2017).

Όπως αναλύθηκε προηγουμένως, μολονότι δεν υφίσταται ρητή νομοθετική απαγόρευση, σύμφωνα με το ισχύον καθεστώς, μόνο οι Μουσουλμάνοι επιτρέπεται να προσεύχονται στο Όρος του Ναού, ενώ οι μη Μουσουλμάνοι, συμπεριλαμβανομένων των Εβραίων, δύνανται να επισκέπτονται τον χώρο, χωρίς όμως να επιτρέπεται η τέλεση προσευχής (Berkovits, 2025). Ωστόσο, η εφαρμογή αυτής της ρύθμισης του status quo αποτελεί πλέον αμφιλεγόμενο ζήτημα (Benson, 2026; Berkovits, 2025; Gradstein, 2026; Patel, 2021), καθώς το καθεστώς έχει μεταβληθεί σημαντικά από το 2003, λόγω της αυξημένης

---

⁸ Το Οθωμανικό status quo προσέφερε στις χριστιανικές κοινότητες ένα βαθμό αυτονομίας όσον αφορά τη διοίκηση των ιερών τόπων τους. Αργότερα, οι βρετανικές και ιορδανικές αρχές επέκτειναν τον όρο για να συμπεριλάβουν εβραϊκές και μουσουλμανικές τοποθεσίες (Dumper & Larkin, 2012).

επισκεψιμότητας του χώρου από θρησκευόμενους Εβραίους, πολλοί εκ των οποίων επιθυμούσαν να προσευχηθούν εκεί (Breger & Hammer, 2023:31-32).

Ο Νόμος περί Προστασίας των Ιερών Τόπων του 1967 εγγυάται την προστασία των ιερών τόπων από βεβήλωση ή οποιαδήποτε άλλη παραβίαση και την ελεύθερη πρόσβαση των μελών των διαφορετικών θρησκειών σε αυτούς. Επιπλέον, ο Νόμος περί Αρχαιοτήτων του 1978 ορίζει την προστασία των «αυτόχθονων αρχαιοτήτων» πριν από το 1700 μ.Χ. -μη παρέχοντας νομική προστασία σε αρχαιότητες που χρονολογούνται μετά το 1700-, καθιερώνει την κρατική ιδιοκτησία όλων των αρχαιολογικών χώρων, μνημείων και αντικειμένων και εξουσιοδοτεί την Ισραηλινή Αρχή Αρχαιότητας (ΙΑΑ) για την ανασκαφή, συντήρηση και διαχείρισή τους (Dumper & Larkin, 2012:30-31; Galor, 2017:50). Επιπλέον, οποιαδήποτε αλλαγή (ανασκαφή, κατασκευή, συντήρηση, ανακαίνιση τοίχων) στους ιερούς τόπους απαιτεί την άδεια της ΙΑΑ και την έγκριση της Υπουργικής Επιτροπής για τους Αγίους Τόπους (Dumper & Larkin, 2012).

Από την άλλη πλευρά, ελλείπει επίσημης δημοτικής αρχής υπό παλαιστινιακό έλεγχο στην Ιερουσαλήμ, ανεξάρτητοι φορείς έχουν αναλάβει κοινωνικές, πολιτιστικές, οικονομικές και πολιτικές λειτουργίες προς κάλυψη των αναγκών και εθίμων του τοπικού μη εβραϊκού πληθυσμού (Galor, 2017:52). Στο πλαίσιο αυτό, το υπό Ιορδανικό έλεγχο Waqf διαδραματίζει σημαντικό ρόλο υπέρ της ισλαμικής παλαιστινιακής κοινότητας, συμπεριλαμβανομένης της διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς, λειτουργώντας ιστορικά ως θεσμός που συνδέεται με την προστασία του αραβικού και ισλαμικού χαρακτήρα της πόλης (Galor, 2017:52).

Από το 1967 το Ισραήλ έχει παραχωρήσει σιωπηρά περιορισμένη διοικητική αυτονομία (διαχείριση και συντήρηση) επί του συγκροτήματος Haram al-Sharif στο Waqf, ωστόσο αυτή δεν περιλαμβάνει τον έλεγχο του χώρου, ούτε τις ρυθμίσεις ασφαλείας που τον διέπουν (Dumper & Larkin, 2012:32). Η διοίκηση του Waqf της Ιερουσαλήμ υπάγεται στο Υπουργείο Βακουφίων, Ισλαμικών Υποθέσεων και Ιερών Τόπων στο Αμμάν (Galor, 2017:52). Ο γενικός διευθυντής στην Ιερουσαλήμ επιβλέπει τις υπηρεσίες του φορέα, οι οποίες περιλαμβάνουν την ισλαμική αρχαιολογία, τη μηχανική και συντήρηση, το Πρόγραμμα Αποκατάστασης του τεμένους al-Aqsa και ζητήματα προσκυνήματος (Galor, 2017:52). Σημαντικό έργο υπό τη διοίκηση του Waqf αποτελεί το Έργο Αποκατάστασης του Τεμένους al-Aqsa -από την Επιτροπή Αποκατάστασης του Τεμένους al-Aqsa και του Θόλου του Βράχου υποστηριζόμενη από την Ιορδανία και με τεχνική υποστήριξη από το

ICCROM- το οποίο το 1986 τιμήθηκε με το Βραβείο Aga Khan για την Ισλαμική Αρχιτεκτονική (AKDN, n.d.-a; Galor, 2017).

Ωστόσο, διαχρονικά η συνεργασία Waqf και ισραηλινών αρχών σε ζητήματα διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς ήταν ελάχιστη (Galor, 2017:52). Πέραν της λειτουργίας του Ιορδανικού Waqf, η Ιορδανία από το 1967 ανέπτυξε ενεργό διπλωματικό και θεσμικό ενδιαφέρον για την προστασία των ιερών τόπων της Παλιάς Πόλης, ιδίως μέσω της UNESCO, της προώθησης της εγγραφής της Παλιάς Πόλης και των Τειχών της στον ΚΠΚ και της προσφυγής σε διεθνείς κανόνες προστασίας (Breger & Hammer, 2023; Creighton, 2007).

Από Παλαιστινιακής πλευράς, το 1983 ιδρύθηκε η Παλαιστινιακή Ένωση Κοινωνικής Πρόνοιας, η οποία, μεταξύ άλλων, δραστηριοποιείται στη διατήρηση της παλαιστινιακής πολιτιστικής κληρονομιάς και ταυτότητας (Galor, 2017). Μετά τη Συμφωνία του Όσλο (1993) ιδρύθηκαν φορείς για την προστασία και διατήρηση της υλικής και άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς της Παλαιστίνης, όπως τα μουσουλμανικά και χριστιανικά Awqaf, το Κέντρο Αρχιτεκτονικής Διατήρησης Riwaq (1991), το Πρόγραμμα Αναζωογόνησης της Παλιάς Πόλης της Ιερουσαλήμ (OCJRP, 1995), το Υπουργείο Τουρισμού και Αρχαιοτήτων (MOTA, 1995), η Επιτροπή Αποκατάστασης της Χεβρώνας (1996), η Επιτροπή Διατήρησης της Παλιάς Πόλης της Ναμπλούς και το Κέντρο Διατήρησης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Βηθλεέμ (2000) (Amiry & Bshara, 2007:70). Με εξαίρεση τα Awqaf, τα οποία επικεντρώνονται κυρίως σε θρησκευτικά κτίρια, όλοι οι υπόλοιποι φορείς πολιτιστικής κληρονομιάς δραστηριοποιούνται κυρίως σε κοσμικά δημόσια κτίρια, καθώς και σε ιδιωτικές κατοικίες, ενώ τα Awqaf, το Riwaq και το MOTA λειτουργούν σε εθνικό επίπεδο (Amiry & Bshara, 2007:70).

Ειδικότερα, το 1995 η Ένωση Κοινωνικής Πρόνοιας ξεκίνησε το OCJRP, το οποίο στοχεύει στην αποκατάσταση ιστορικών, δημόσιων και ιδιωτικών κτιρίων στην Παλιά Πόλη καθώς και στην βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων (Amiry & Bshara, 2007; Galor, 2017). Το OCJRP τιμήθηκε με το Βραβείο Αρχιτεκτονικής Aga Khan το 2004 (AKDN, n.d.-b). Σύμφωνα με τους Amiry και Bshara (2007) «η κινητήριος δύναμη των έργων διατήρησης είναι πολιτική καθώς αποσκοπούν στην παραμονή των Αράβων κατοίκων στην Παλιά Πόλη και στην αποτροπή της κατάληψης εγκαταλελειμμένων κτιρίων» (p. 71), και δύναται να ιδωθούν ως «έκφραση της παλαιστινιακής βούλησης για προστασία της ιδιοκτησίας, της γης και της ιστορικής μνήμης» (p. 70). Ως εκ τούτου, οι

παρεμβάσεις καθορίζονται πρωτίστως από τις άμεσες στεγαστικές και βιοτικές ανάγκες των κατοίκων (Amiry & Bshara, 2007).

3.2.3 Διεθνής προστασία: Η θεσμική και επιχειρησιακή δράση της UNESCO

Ο ορισμός και η εκτίμηση της πολιτιστικής κληρονομιάς της Ιερουσαλήμ από την UNESCO καλύπτει ένα ευρύ χρονολογικό και θεματικό φάσμα της κληρονομιάς της πόλης (Galor, 2017) και εμπλέκει τρία βασικά μέρη: το Ισραήλ ως κυρίαρχη χώρα, την Ιορδανία ως υπεύθυνη για τη διοίκηση του Haram al-Sharif και την Παλαιστινιακή Αρχή (Franceschini, 2018). Η αρχική συμμετοχή της UNESCO στην Παλιά Πόλη της Ιερουσαλήμ, χρονολογείται από το 1967, μετά τον Πόλεμο των Έξι Ημερών, εν μέσω αυξανόμενης αραβικής ανησυχίας για την κατεδάφιση της συνοικίας Mughrabi από το Ισραήλ και την έναρξη μεγάλης κλίμακας ανασκαφών στην εβραϊκή συνοικία και στο νότιο άκρο του Haram al-Sharif/Όρους του Ναού (Dumper & Larkin, 2012).

Οι δύο βασικές διεθνείς συνθήκες, στις οποίες στηρίχθηκε η αντίδραση της UNESCO ως προς την προστασία των Ιερών Τόπων της Παλιάς Πόλης, είναι η Σύμβαση της Χάγης (1954) και η Σύμβαση Παγκόσμιας Κληρονομιάς (1972) (Breger & Hammer, 2023; Dumper & Larkin, 2012). Το Ισραήλ έγινε μέλος του ΟΗΕ και της UNESCO το 1949 (UN, n.d.-a; UNESCO, 2017b). Προσχώρησε στη Σύμβαση της Χάγης (μόνο το Πρώτο Πρωτόκολλο) και στη Σύμβαση Παγκόσμιας Κληρονομιάς το 1999 (UNESCO, n.d.-e).

Πιο συγκεκριμένα, η 15^η Σύνοδος της Γενικής Διάσκεψης της UNESCO (1968), λαμβάνοντας υπόψιν το ψήφισμα 2253 της Γενικής Συνέλευσης των ΗΕ (UN, 1967), κάλεσε το Ισραήλ «να διαφυλάξει σχολαστικά όλους τους χώρους πολιτιστικής κληρονομιάς» (UNESCO, 1968:53) και καταδίκασε έντονα τις ισραηλινές αρχαιολογικές ανασκαφές στην Παλιά Πόλη, μαζί με κάθε προσπάθεια «αλλοίωσης των χαρακτηριστικών ή του πολιτιστικού και ιστορικού χαρακτήρα της, ιδιαίτερα όσον αφορά τους χριστιανικούς και ισλαμικούς θρησκευτικούς τόπους» (UNESCO, 1974:59). Η μομφή της UNESCO αφενός επιβεβαίωσε το καθεστώς της Ιερουσαλήμ ως «κατεχόμενης πόλης», αφετέρου υπενθύμισε την έλλειψη νομιμότητας των αρχαιολογικών ανασκαφών σε κατεχόμενα εδάφη (Dumper & Larkin, 2012:35).

Εν συνεχεία, η 18^η Σύνοδος της Γενικής Διάσκεψης της UNESCO (1974) λαμβάνοντας υπόψιν μια σειρά ψηφισμάτων της Γενικής Συνέλευσης των ΗΕ (2253 & 2254/1967) και του ΣΑΗΕ (267/1969, 298/1971) σχετικά με την Ιερουσαλήμ, καταδίκασε τη στάση του Ισραήλ «για την επίμονη παραβίαση των ψηφισμάτων», ανέστειλε κάθε μορφή συνδρομής

προς το κράτος μέλος (UNESCO, 1974:60) και απέρριψε την πρότασή του για ένταξη στην Ευρωπαϊκή Περιφερειακή Ομάδα της UNESCO (Breger & Hammer, 2023; IMFA, 1974; UN, 1974, p. 964). Οι εν λόγω κυρώσεις χαρακτηρίστηκαν νομικά αμφιλεγόμενες, καθώς δεν προβλέπονταν ρητά από το κανονιστικό πλαίσιο της Σύμβασης (Breger & Hammer, 2023:86; Dumper & Larkin, 2012; Franceschini, 2018).

Καταλυτικό ρόλο στην αντίδραση της UNESCO διαδραμάτισε έκθεση της Ιορδανίας το 1971, η οποία επέκρινε τις ανασκαφές με το επιχείρημα ότι κατέστρεφαν πολιτιστική κληρονομιά, σημαντική για τον αραβικό πολιτισμό και παραβίαζαν τη Σύμβαση της Χάγης (Breger & Hammer, 2023). Ωστόσο, η Σύμβαση αφορά κυρίως την προστασία μνημείων σε συνθήκες ένοπλης σύγκρουσης και προβλέπει διαδικασίες συνδιαλλαγής, στο πλαίσιο των οποίων, ο Οργανισμός οφείλει να ενεργεί από κοινού με την κατοχική δύναμη για την προστασία και διατήρηση των μνημείων (άρθρο 22). Παράλληλα, ο ρόλος της UNESCO είναι μη δεσμευτικός, καθώς περιορίζεται στη διατύπωση «προτάσεων» προς τα κράτη (άρθρο 23§2), ενώ η αξιοποίηση της συνδρομής της επαφίεται στα ίδια τα κράτη (άρθρο 23§1) (Breger & Hammer, 2023:86).

Τα «Ψηφίσματα για το Ισραήλ» καταδικάστηκαν από το Ισραήλ ως «άμεση διάκριση» κατά του ισραηλινού λαού (IMFA, 1974) και προκάλεσαν την έντονη αντίδραση της Δύσης, κυρίως των ΗΠΑ, οι οποίες ανέστειλαν για δύο έτη την καταβολή της προβλεπόμενης εισφοράς τους στον προϋπολογισμό του Οργανισμού (Dumper & Larkin, 2012:35). Η κριτική επικεντρώθηκε στην πολιτικοποίηση της UNESCO και στην αυστηρή εφαρμογή της Σύμβασης της Χάγης, η οποία στερείται δεσμευτικής ισχύος και καθεστώτος εθιμικού διεθνούς δικαίου (Breger & Hammer, 2023; Dumper & Larkin, 2012). Ως εκ τούτου, η προσπάθεια να ασκηθεί πίεση στην πολιτική πολιτιστικής κληρονομιάς του Ισραήλ στην Ιερουσαλήμ ανέδειξε τις νομικές αδυναμίες των συμβάσεων της UNESCO και την ευάλωτη εξάρτησή της από την οικονομική στήριξη και την καλή θέληση των κρατών μελών της (Dumper & Larkin, 2012:35).

Το 1981 με πρόταση της Ιορδανίας και όχι κάποιας «φιλοξενούσας χώρας», η Παλιά Πόλη και τα Τείχη της ανακηρύχθηκαν ΜΠΚ «ως ιερή πόλη για τον Ιουδαϊσμό, τον Χριστιανισμό και το Ισλάμ» και ως παράδειγμα «αριστουργήματος της ανθρώπινης δημιουργικής ιδιοφυΐας» που φέρει «μια μοναδική ή τουλάχιστον εξαιρετική μαρτυρία μιας πολιτισμικής παράδοσης ή ενός πολιτισμού που ζει ή που έχει εξαφανιστεί», χωρίς να προσδιορίζεται το εδαφικό καθεστώς της περιοχής, γεγονός που την καθιστά μια ιδιότυπη

περίπτωση στον ΚΠΚ, αντανακλώντας το αμφισβητούμενο νομικό καθεστώς της πόλης (Creighton, 2007; UNESCO, n.d.-d).

Η πλειοψηφία των κρατών που ψήφισαν υπέρ της ένταξης, διευκρίνισε ότι η ψήφος τους δεν συνιστούσε τοποθέτηση ως προς το ζήτημα της κυριαρχίας στην Ιερουσαλήμ (Breger & Hammer, 2023). Παρότι η ένταξη υπήρξε μια θετική προσπάθεια να υπαχθεί η Παλιά Πόλη στο πλαίσιο των κατευθυντήριων γραμμών διατήρησης και του νομικού πλαισίου της UNESCO, το Ισραήλ αρνήθηκε να επικυρώσει τη Σύμβαση Παγκόσμιας Κληρονομιάς, διαμαρτυρόμενο ότι η Ιορδανία δεν είχε το δικαίωμα να προτείνει την Παλιά Πόλη για ένταξη στον ΚΠΚ, καθώς δεν ήταν η υπεύθυνη αρχή για την περιοχή (Dumper & Larkin, 2012; UNESCO, 1982b).

Κατά την περίοδο μεταξύ της υποβολής του αιτήματος της Ιορδανίας και της έγκρισής του, το Ισραήλ ψήφισε τον Βασικό Νόμο του 1980 για την Ιερουσαλήμ ως Πρωτεύουσα του Ισραήλ (Breger & Hammer, 2023). Σε απάντηση η Ιορδανία υπέβαλε άμεσο αίτημα για την ένταξη της Παλιάς Πόλης στον ΚΠΚΚ, επικαλούμενη καταστροφή θρησκευτικών περιουσιών, αμφιλεγόμενες παρεμβάσεις αστικής ανάπτυξης και ανεπαρκή προστασία των μνημείων (Breger & Hammer, 2023:90). Το 1982, η ΕΠΚ αποφάσισε την ένταξη της Παλιάς Πόλης στον ΚΠΚΚ, λαμβάνοντας υπόψιν την αναφορά του ICOMOS για τους διαπιστωμένους ή πιθανούς κινδύνους, όπως η απώλεια ιστορικής αυθεντικότητας και πολιτιστικής σημασίας, η τροποποίηση του νομικού καθεστώτος που μειώνει τον βαθμό προστασίας του μνημείου, η έλλειψη πολιτικής διατήρησης και οι απειλητικές επιπτώσεις του πολεοδομικού σχεδιασμού (UNESCO, 1982b).

Η διαχρονική εξέταση του ζητήματος από την ΕΠΚ καταλήγει επανειλημμένα στην απόφαση διατήρησης της Παλιάς Πόλης και των Τειχών της στον ΚΠΚΚ, επαναλαμβάνοντας το αίτημά της προς το Ισραήλ «να σταματήσει τις ανασκαφές, τα έργα και άλλες παράνομες πρακτικές στην Παλιά Πόλη και να συναινέσει σε αποστολή επιτήρησης από την UNESCO» (UNESCO, 2016c; UNESCO, 2025c). Σε κάθε περίπτωση η Ιορδανία επιδοκιμάζει τις αποφάσεις του Οργανισμού παρουσιάζοντάς τις ως «αποκορύφωμα των εντατικών διπλωματικών προσπαθειών της Ιορδανίας, σε συντονισμό με την Παλαιστίνη και τις αραβικές και ισλαμικές ομάδες στην UNESCO» (JT, 2023; 2025).

Μέχρι το 1999 το Ισραήλ εμφανιζόταν απρόθυμο να προσδώσει στην κληρονομιά του παγκόσμιο κύρος, τάση που, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, συνδέεται με την ανησυχία ότι αυτή η αναγνώριση θα ενίσχυε τη διεθνή επιτήρηση ή διεκδίκηση έναντι της

εθνικής κυριαρχίας του, θα τροφοδοτούσε νομικές και πολιτικές αμφισβητήσεις και θα αποδυνάμωνε περαιτέρω την ήδη αμφισβητούμενη δικαιοδοσία και διαπραγματευτική του θέση έναντι Παλαιστινίων και αραβικού κόσμου (Dumper & Larkin, 2012; Graham et al., 2000).

Παρά την επακόλουθη αποδοχή της Συμβάσης Παγκόσμιας Κληρονομιάς από το Ισραήλ το 1999, οι μελετητές επισημαίνουν μία διαρκή επιφύλαξη του κράτους να παραχωρήσει εξουσίες συνεργασίας και εποπτείας σε μια εξωτερική υπηρεσία και να υποταχθεί σε διεθνείς κατευθυντήριες γραμμές και ρυθμιστικές αρχές, οι οποίες έρχονται σε αντίθεση με τις εθνικές προτεραιότητές του (Dumper & Larkin, 2012; Franceschini, 2018; Graham et al., 2000). Εντοπίζουν δε την προβληματική, λιγότερο στην ελλιπή συμμόρφωση του Ισραήλ προς τις νομικές διατάξεις της UNESCO και περισσότερο στην εγγενή αδυναμία του Διεθνούς Δικαίου, το οποίο προσφέρει εποπτεία και καθοδήγηση, αλλά στερείται ουσιαστικών μέσων επιβολής (Breger & Hammer, 2023; Dumper & Larkin, 2012; Franceschini, 2018).

Το 2000 το Ισραήλ υπέβαλε έναν προσωρινό κατάλογο μνημείων, ο οποίος περιλάμβανε την «Ιερουσαλήμ» ως επέκταση του ήδη εγγεγραμμένου μνημείου «Παλιά Πόλη της Ιερουσαλήμ και τα Τείχη της», ώστε να συμπεριλάβει το Όρος Σιών και να καθορίσει μια ζώνη προστασίας σύμφωνα με τις ΕΚΟ (Dumper & Larkin, 2012; UNESCO, n.d.-f; n.d.-h). Η ΕΠΚ στην 25^η Σύνοδό της (Ελσίνκι, 2001) αποφάσισε να αναβάλει την εξέταση της πρότασης υποψηφιότητας «μέχρι να επιτευχθεί συμφωνία για το καθεστώς της πόλης της Ιερουσαλήμ σύμφωνα με το Διεθνές Δίκαιο ή μέχρι να υποβάλουν τα εμπλεκόμενα μέρη κοινή υποψηφιότητα» (UNESCO, n.d.-h). Ωστόσο, οι σχέσεις UNESCO-Ισραήλ ενισχύθηκαν καθώς από το 2001 έως το 2015 εντάχθηκαν εννέα ισραηλινές τοποθεσίες στον ΚΠΚ, μεταξύ των οποίων η Παλιά Πόλη της Άκρας, το Φρούριο Masada και η Λευκή Πόλη του Τελ Αβίβ (UNESCO, n.d.-f).

Το 2005 η UNESCO, αξιοποιώντας την επιχειρησιακή εμπειρία της σε μεταπολεμικό περιβάλλον, όπως στο Χαλέπι (1992) και στο Μόσταρ (2004), ξεκίνησε το «Σχέδιο Δράσης για τη Διαφύλαξη της Παλιάς Πόλης της Ιερουσαλήμ» (UNESCO, 2007a). Το Σχέδιο συνέβαλε στην τεκμηρίωση της κληρονομιάς καθώς συγκρότησε εκτενή βάση δεδομένων μέσω ψηφιακής απογραφής και χαρτογράφησης ιστορικών κτιρίων, μνημείων και τόπων που χρήζουν προστασίας, διατήρησης ή αποκατάστασης και στην προώθηση πλαισίου συνεργασίας των εμπλεκόμενων μερών. Ωστόσο, το συνολικό έργο αποκατάστασης δεν

ολοκληρώθηκε ή/και παραμένει σε εκκρεμότητα λόγω της έλλειψης κεφαλαίων και χρηματοδότησης, αλλά και εξαιτίας των πολιτικών συνθηκών και των περιορισμών στη συνεργασία μεταξύ των αρμόδιων φορέων (Breger & Hammer, 2023; Dumper & Larkin, 2012; Franceschini, 2018; UNESCO, 2007a; 2013b; 2019b). Το Σχέδιο περιλάμβανε 18 έργα, εκ των οποίων μόνο το έργο για τη συντήρηση της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου έλαβε χρηματοδότηση από το Ίδρυμα Λεβέντη (Κύπρος) και υλοποιήθηκε (UNESCO, 2019b).

Στο πλαίσιο εκπόνησης του Σχεδίου Δράσης, το Κέντρο Παγκόσμιας Κληρονομιάς πραγματοποίησε έξι τεχνικές αποστολές μεταξύ 2005-2008 και μία το 2013 ειδικά για την ολοκλήρωση του έργου της εκκλησίας (UNESCO, 2019b; UNESCO, 2025d). Από το 2010 και εξής, η ΕΠΚ υπέβαλε επανειλημμένα αίτημα προς το Ισραήλ να επιτρέψει κοινή αποστολή επιτήρησης WHC/ICCROM/ICOMOS, χωρίς ανταπόκριση (Breger & Hammer, 2023; UNESCO, 2013b; 2014; 2019b). Το 2013 το Ισραήλ αρχικά συναίνεσε στην αποστολή της UNESCO για αξιολόγηση της προόδου στην εφαρμογή του Σχεδίου, ωστόσο στη συνέχεια ανακάλεσε την άδεια, υποστηρίζοντας ότι «η παλαιστινιακή πλευρά επιχειρούσε να προσδώσει στην επίσκεψη χαρακτήρα πολιτικοποιημένης αποστολής έρευνας»⁹ (Breger & Hammer, 2023, p. 92; UNESCO, 2013b; 2014; 2019b). Έκτοτε, δεν πραγματοποιήθηκαν περαιτέρω αποστολές επιτόπιας αξιολόγησης για το Σχέδιο Δράσης, παρά τα συνεχή αιτήματα της UNESCO¹⁰ (Breger & Hammer, 2023; UNESCO, 2019b; 2025d).

Επιπλέον, στο πλαίσιο της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς της Παλιάς Πόλης η UNESCO υλοποίησε και άλλες διακριτές παρεμβάσεις, όπως η ίδρυση Κέντρου Αποκατάστασης Ισλαμικών Χειρογράφων του Haram al-Sharif, δράσεις για τη Διασφάλιση της Βιωσιμότητάς του και το έργο για την Προστασία, Ανακαίνιση και Αναζωογόνηση του Ισλαμικού Μουσείου του Haram al-Sharif και της Συλλογής του (Galor, 2017; UNESCO, 2014; 2019b).

Το 2004 κατέρρευσε η ανάβαση της Πύλης Mughrabi¹¹. Τον Ιούλιο του 2005 οι ισραηλινές αρχές κατασκεύασαν μία προσωρινή ξύλινη γέφυρα για τη διατήρηση της

⁹ Σύμφωνα με την UNESCO «δεν κατέστη δυνατή η επίτευξη συμφωνίας σχετικά με τους όρους αναφοράς της αποστολής από τα εμπλεκόμενα μέρη» (UNESCO, 2013b; 2014; 2019b).

¹⁰ Ωστόσο, πραγματοποιήθηκαν τρεις αποστολές έργου για άλλα έργα από το Κέντρο Παγκόσμιας Κληρονομιάς το 2014 και το 2015.

¹¹ Η μόνη είσοδος στο Όρος του Ναού/Haram Al-Sharif για μη μουσουλμάνους επισκέπτες.

πρόσβασης, η οποία παραμένει σε χρήση έως σήμερα (Breger & Hammer, 2023; UNESCO, 2007b). Σε αυτή την περίπτωση, η UNESCO επιχείρησε να αναλάβει ρόλο τεχνικής διαμεσολάβησης μέσω ενός ενισχυμένου μηχανισμού παρακολούθησης, αναθέτοντας το 2007 σε τεχνική αποστολή¹² την αξιολόγηση του έργου και την υποβολή σχετικής έκθεσης (Dumper & Larkin, 2012; Franceschini, 2018; UNESCO, 2007b; 2019b). Στο πλαίσιο αυτό, κάλεσε το Ισραήλ να αναστείλει τις ανασκαφές και να εγκρίνει ένα μετριοπαθές σχέδιο για την αποκατάσταση της πρόσβασης κατόπιν διαβούλευσης με τη διοίκηση του Waqf και την Ιορδανία (Dumper & Larkin, 2012; Franceschini, 2018; UNESCO, 2007b; 2019b).

Ωστόσο, παρά τις δύο συναντήσεις που πραγματοποιήθηκαν το 2008¹³ μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών και την ενθάρρυνση για τη συνέχιση των διαβουλεύσεων από την UNESCO δεν κατέστη δυνατό να πραγματοποιηθεί νέα συνάντηση (UNESCO, 2019b). Το ζήτημα παρέμεινε ανεπίλυτο, αντικείμενο αντικρουόμενων θέσεων και επιφυλάξεων μεταξύ των δύο μερών, με αποτέλεσμα η ανασκαφική δραστηριότητα και τα προσωρινά έργα αποκατάστασης να συνεχιστούν μονομερώς και επί μακρόν από το Ισραήλ, χωρίς την επίτευξη κοινά αποδεκτής συμφωνίας αναδεικνύοντας τα θεσμικά όρια της UNESCO ως προς την επιβολή δεσμευτικών μέτρων, ιδίως σε διαιρεμένα πολιτικά περιβάλλοντα (Breger & Hammer, 2023; Dumper & Larkin, 2012; Franceschini, 2018; UNESCO, 2019b).

Το 2008 υπεγράφη «Μνημόνιο Κατανόησης για τη Συνεργασία μεταξύ της UNESCO και του Ισραήλ», το οποίο συνιστά ρητή αναγνώριση και επικύρωση των υφιστάμενων συνεργασιών και δεσμεύσεων για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς στην Παλιά Πόλη της Ιερουσαλήμ (Dumper & Larkin, 2012; Franceschini, 2018). Για τους Ισραηλινούς, η συμφωνία αυτή συνιστούσε ορθή αναγνώριση του ρόλου τους στην πόλη, ενώ για τους Παλαιστίνιους και την ιορδανική διοίκηση Waqf αντιπροσώπευε μια διαδικασία πολιτικοποίησης και, ως εκ τούτου, νομιμοποιούσε την ισραηλινή κατοχή της (Dumper & Larkin, 2012; Franceschini, 2018; Galor, 2017).

Η Παλαιστίνη έγινε μέλος της UNESCO το 2011 και προσχώρησε σε σειρά συμβάσεων του Οργανισμού, συμπεριλαμβανομένων της Σύμβασης της Χάγης με τα δύο Πρωτόκολλα και της Σύμβασης Παγκόσμιας κληρονομιάς (UNESCO, n.d.-i; UNESCO, 2011). Η εξέλιξη αυτή προκάλεσε την αντίδραση του Ισραήλ και των ΗΠΑ, με αποτέλεσμα να αποσύρουν

---

¹² WHC/ICOMOS/ICCROM

¹³ Οι ισραηλινές και οι ιορδανικές αρχές εκπόνησαν διαφορετικά σχέδια για την ανακατασκευή της Ανάβασης Mughrabi.

την ετήσια χρηματοδοτική συνεισφορά τους προς την UNESCO ως ένδειξη διαμαρτυρίας, γεγονός που οδήγησε τον Οργανισμό σε προσωρινή δημοσιονομική κρίση¹⁴ (Keane & Azarova, 2013; Marwecki, 2019). Παράλληλα, το Ισραήλ έκανε λόγο για πολιτικοποίηση του Οργανισμού, υποστηρίζοντας ότι υπερέβαινε τις θεσμικές του αρμοδιότητες (IMFA, 2011; Sherwood, 2011). Παλαιστίνιοι αξιωματούχοι χαρακτήρισαν την ψηφοφορία ιστορική και ότι δύναται «να σβήσει ένα μικρό μέρος της αδικίας που έχει διαπραχθεί σε βάρος του παλαιστινιακού λαού» (Sherwood, 2011).

Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές η ένταξη αυτή υπήρξε σημαντική στη συζήτηση περί διεθνούς αναγνώρισης της παλαιστινιακής κρατικής υπόστασης, με την UNESCO να λειτουργεί ως εφελκυστήρας, μέσω του οποίου η Παλαιστίνη δύναται να προωθήσει την αναγνώριση της διεθνούς νομικής προσωπικότητάς της (Breger & Hammer, 2023:103; Keane & Azarova, 2013:309), ενώ άλλοι την χαρακτηρίζουν ως ένταξη σε συμβολικό επίπεδο (Sherwood, 2011). Πράγματι, μέσω της ιδιότητας αυτής, η Παλαιστίνη κατέστησε δυνατή την εγγραφή πέντε μνημείων στον ΚΠΚ, μεταξύ των οποίων η Εκκλησία της Γέννησης στη Βηθλεέμ, η Γη των Ελαιώνων και των Αμπελώνων και η Παλιά Πόλη της Χεβρώνας (UNESCO, n.d.-i).

Το 2012 η Παλαιστίνη έλαβε καθεστώς κράτους παρατηρητή μη μέλους στον ΟΗΕ και τον Μάιο του 2024 έλαβε πρόσθετα δικαιώματα και προνόμια (UN, n.d.-b) με το ψήφισμα 10/23 της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ (UN, 2024b). Ωστόσο, έναν μήνα νωρίτερα, τον Απρίλιο 2024, με 12 ψήφους υπέρ, μία κατά (χρήση δικαιώματος βέτο που ασκήθηκε από τις ΗΠΑ) και δύο αποχές, το ΣΑΗΕ δεν ενέκρινε σχέδιο ψηφίσματος, που συνιστούσε στη Γενική Συνέλευση να διεξάγει ψηφοφορία με τα ευρύτερα μέλη του ΟΗΕ, για να επιτραπεί στην Παλαιστίνη να ενταχθεί ως πλήρες κράτος μέλος του ΟΗΕ (UN, 2024a).

Η κρίση στις διπλωματικές σχέσεις μεταξύ του Ισραήλ και της UNESCO επήλθε έπειτα από σειρά αποφάσεων του Οργανισμού, σχετικά με τους ιερούς τόπους στο Ισραήλ και στα Παλαιστινιακά εδάφη, οι οποίες σύμφωνα με την ισραηλινή πλευρά χαρακτηρίζονταν από μεροληπτική στάση εις βάρος του Ισραήλ και υπέρ των Παλαιστινίων, οδηγώντας τελικά στην αποχώρηση του Ισραήλ και των ΗΠΑ από τον Οργανισμό το 2018¹⁵ (Breger & Hammer, 2023; IGOV, 2017; Krämer, 2019; Marwecki, 2019). Ειδικότερα, το ψήφισμα 200 EX/PX/DR.25.2 με τίτλο «Occupied Palestine» (Κατεχόμενη Παλαιστίνη) (UNESCO,

¹⁴ Οι ΗΠΑ συνεισέφεραν τότε το 22% του ετήσιου προϋπολογισμού του Οργανισμού.

¹⁵ Οι ΗΠΑ επανεντάχθηκαν στην UNESCO το 2023.

2016b), το οποίο προτάθηκε από αραβικά κράτη μέλη, μεταξύ άλλων, καταδικάζει τις ανασκαφές στην Ανατολική Ιερουσαλήμ και τη συμπεριφορά του Ισραήλ στο Όρος του Ναού/Haram al-Sharif χρησιμοποιώντας αποκλειστικά τη μουσουλμανική/αραβική ονοματολογία του χώρου (Breger & Hammer, 2023; Franceschini, 2018; UNESCO, 2016b, pp. 1-2).

Παράλληλα, το ανωτέρω ψήφισμα καλεί το Ισραήλ «ως δύναμη κατοχής» να αποκαταστήσει το status quo στο Haram al-Sharif, να τερματίσει τις επιθετικές ενέργειες στον χώρο, να αναστείλει τα έργα και τις ανασκαφές στην Ανατολική Ιερουσαλήμ και να επιτρέψει μηχανισμούς διεθνούς παρακολούθησης (UNESCO, 2016a:1-2). Επιπλέον, επαναβεβαιώνει ότι το al-Haram al Ibrāhīmī/Τάφος των Πατριαρχών στη Χεβρώνα/Al-Khalīl και το τέμενος Bilāl ibn Rabāh Mosque/Τάφος της Ραχήλ στη Βηθλεέμ αποτελούν «αναπόσπαστο μέρος της Παλαιστίνης»¹⁶ (UNESCO, 2016b:5), σε συνέχεια προηγούμενων αποφάσεων της UNESCO, ιδίως του 2010¹⁷ (UNESCO, 2010), γεγονός που προκάλεσε έντονες αντιδράσεις από την ισραηλινή πλευρά, η οποία έκανε λόγο για παραγνώριση της εβραϊκής ιστορικής και θρησκευτικής σύνδεσης με τους εν λόγω χώρους (Breger & Hammer, 2023). Τον Ιούλιο του 2017 η UNESCO συμπεριέλαβε την Παλιά Πόλη της Χεβρώνας και τον Τάφο των Πατριαρχών στον ΚΠΚ και στον ΚΠΚΚ με εδαφική αναφορά στο Κράτος της Παλαιστίνης¹⁸ (UNESCO, n.d.-j).

Το ψήφισμα 200 EX/PX/DR.25.2 έχει επικριθεί από την ισραηλινή πλευρά και ορισμένους μελετητές για επιλεκτική γλωσσική και εννοιολογική προσέγγιση των ιερών τόπων, η οποία δίνει έμφαση κυρίως στη μουσουλμανική ονοματολογία, γεγονός που συνιστά ένδειξη πολιτικοποίησης του Οργανισμού και περιορισμένης ισορροπίας στην αποτύπωση των θρησκευτικών και ιστορικών αφηγήσεων (Breger & Hammer, 2023; Marwecki, 2019). Εν μέσω σφοδρών αντιπαραθέσεων η τ. Γενική Διευθύντρια της UNESCO Irina Bokova δήλωσε ότι «η κληρονομιά της Ιερουσαλήμ είναι αδιαίρετη και κάθε μία από τις κοινότητες της έχει δικαίωμα στη ρητή αναγνώριση της ιστορίας και της

---

¹⁶ Επιπλέον, «καταδικάζει τις συνεχιζόμενες παράνομες ισραηλινές ανασκαφές, εργασίες, την κατασκευή ιδιωτικών δρόμων για εποίκους και διαχωριστικού τείχους εντός της Παλιάς Πόλης της Χεβρώνας» και ζητάει από το Ισραήλ «να αφαιρέσει τις δύο παλαιστινιακές τοποθεσίες από τον Κατάλογο Εθνικής Κληρονομιάς του» (UNESCO, 2016b:5).

¹⁷ Το 2010 το Εκτελεστικό Συμβούλιο της UNESCO αναγνώρισε τις δύο τοποθεσίες ως «αναπόσπαστο μέρος των κατεχόμενων παλαιστινιακών εδαφών» σε απάντηση της ισραηλινής απόφασης να προσθέσει τις εν λόγω τοποθεσίες στον Ισραηλινό Κατάλογο Εθνικής Κληρονομιάς (UNESCO, 2010:16).

¹⁸ Τόσο στο ψήφισμα 200 EX/PX/DR.25.2, όσο και στους ΚΠΚ και ΚΠΚΚ αναφέρεται ρητά η σημαντικότητα των εν λόγω μνημείων για τις τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες.

σχέσης της με την πόλη. Η άρνηση, η απόκρυψη ή η διαγραφή οποιασδήποτε από τις εβραϊκές, χριστιανικές ή μουσουλμανικές παραδόσεις υπονομεύει την ακεραιότητα του χώρου και αντιβαίνει στους λόγους που δικαιολογούσαν την εγγραφή του στον ΚΠΚ της UNESCO» (UNESCO, 2016d).

Το 2017 το Ισραήλ ανακοίνωσε την απόφασή του να αποχωρήσει από τον Οργανισμό, πράξη που τέθηκε σε ισχύ στις 31 Δεκεμβρίου 2018 (IGOV, 2017; UNESCO, 2017b). Η απόφαση ανακοινώθηκε από τον Πρωθυπουργό Benjamin Netanyahu τον Οκτώβριο του 2017, λίγες μέρες αφότου η κυβέρνηση των ΗΠΑ ανακοίνωσε την αποχώρησή της από τον Οργανισμό, επικαλούμενη ανησυχίες για τις αυξανόμενες οφειλές της στην UNESCO, την ανάγκη για θεμελιώδη μεταρρύθμιση του Οργανισμού και τη συνεχιζόμενη «αντι-ισραηλινή προκατάληψη εντός του Οργανισμού» (Ahren, 2019; Krämer, 2019; Marwecki, 2019; IGOV, 2017).

Η Γενική Διευθύντρια της UNESCO Audrey Azoulay εξέφρασε τη λύπη της και δήλωσε ότι «εντός της UNESCO και όχι εκτός αυτής, τα κράτη μπορούν να επιδιώξουν καλύτερα να ξεπεράσουν τις διαφορές στους τομείς αρμοδιότητας του Οργανισμού», ο οποίος είναι «αφοσιωμένος στην υπεράσπιση της ελευθερίας της έκφρασης, στην πρόληψη κάθε μορφής αντισημιτισμού και ρατσισμού» (UNESCO, 2017b). Η αποχώρηση του Ισραήλ από την UNESCO δεν επηρεάζει την ένταξή του σε δεκαοκτώ συμβάσεις και πρωτόκολλα του Οργανισμού, συμπεριλαμβανομένης της Σύμβασης για την Παγκόσμια Κληρονομιά, ούτε την αναγνώριση των ΜΠΚ (PMIMOF, 2025).

Τον Ιούλιο του 2025, λόγω της κλιμάκωσης μεταξύ Γάζας και Ισραήλ, πραγματοποιήθηκε στην έδρα του ΟΗΕ μια Διεθνής Διάσκεψη Υψηλού Επιπέδου, η οποία ενέκρινε ένα τελικό έγγραφο με τίτλο «Διακήρυξη της Νέας Υόρκης για την Ειρηνική Επίλυση του Ζητήματος της Παλαιστίνης και την Εφαρμογή της Λύσης των Δύο Κρατών» (UN, 2025). Στις 20 Μαρτίου 2026, εν μέσω του πόλεμου μεταξύ ΗΠΑ/Ισραήλ και Ιράν ένας ιρανικός πύραυλος προσγειώθηκε μόλις εκατοντάδες μέτρα από το Όρος του Ναού/Haram al-Sharif (Reuters, 2026). Το Ισραήλ απαγόρευσε την πρόσβαση στο Όρος του Ναού/Haram al-Sharif και στην εκκλησία του Πανάγιου Τάφου μετά την έναρξη του πολέμου με το Ιράν στις 28 Φεβρουαρίου έως και τις 9 Απριλίου¹⁹ επικαλούμενο λόγους ασφαλείας, γεγονός που προκάλεσε έντονη κριτική, η οποία έκανε λόγο για «παραβίαση

---

¹⁹ Η χρονική σύμπτωση των περιορισμών με το Ραμαζάνι και το Eid al-Fitr των Μουσουλμάνων, το Πάσχα των Καθολικών και τη Μεγάλη Εβδομάδα των Ορθοδόξων ενίσχυσε τη συμβολική φόρτιση του ζητήματος.

της ελευθερίας της λατρείας» (Middle East Monitor, 2026; ΤΟ ΒΗΜΑ, 2026; Yenişafak, 2026).

3.2.4 Διαχειριστικές προκλήσεις

Η διαχείριση της Παλιάς Πόλης της Ιερουσαλήμ ως ΜΠΚ αντιμετωπίζει πολλαπλές και σύνθετες προκλήσεις, οι οποίες συνδέονται άρρηκτα με την απουσία πολιτικής λύσης και διεθνούς συναίνεσης σχετικά με το καθεστώς της Ιερουσαλήμ, το πολιτικά διχασμένο περιβάλλον και την πολυφωνία των εμπλεκόμενων φορέων (Ισραήλ/Παλαιστινιακή Αρχή/Ιορδανικό Waqf) (Breger & Hammer, 2023; Franceschini, 2018; Galor, 2017). Η πολιτικοποίηση της κληρονομιάς μετατρέπει τη διαχείριση των μνημείων σε πεδίο σύγκρουσης ανταγωνιστικών εθνικών αφηγήσεων και κυριαρχικών διεκδικήσεων για τα εμπλεκόμενα μέρη (Breger & Hammer, 2023; Dumper, 2006; Franceschini, 2018). Η UNESCO, με τη θεσμική και επιχειρησιακή δράση της, επιδιώκει ουδέτερη διαμεσολάβηση, αλλά οι παρεμβάσεις της ερμηνεύονται συχνά ως υποστήριξη είτε της ισραηλινής, είτε της παλαιστινιακής/ιορδανικής πλευράς, σηματοδοτώντας τη λήξη των διαπραγματεύσεων (Breger & Hammer, 2023; Dumper, 2006; Franceschini, 2018).

Οι διεθνείς συμβάσεις, όπως η Σύμβαση Παγκόσμιας Κληρονομιάς και η Σύμβαση της Χάγης, παρέχουν ένα πλαίσιο προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, ωστόσο στερούνται δεσμευτικής ισχύος και η τήρησή τους εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την βούληση των κρατών μελών (Breger & Hammer, 2023; Dumper & Larkin, 2012). Η Παλιά Πόλη παραμένει εγγεγραμμένη στον ΚΠΚΚ από το 1982 λόγω των συνεχιζόμενων απειλών στο ιστορικό της περιβάλλον, όπως είναι οι αρχαιολογικές και πολεοδομικές επεμβάσεις, και της απουσίας ενιαίας αποτελεσματικής διαχείρισης και συντονισμένης προστασίας (Breger & Hammer, 2023; Dumper & Larkin, 2012; UNESCO, 2025d). Σε αυτό το πλαίσιο, η έλλειψη συναίνεσης μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών και η μη συμμόρφωση του Ισραήλ -ως κράτος που ασκεί de facto τον έλεγχο στην Ιερουσαλήμ- με την εφαρμογή των σχετικών συστάσεων και αποφάσεων της UNESCO έχει περιορίσει την πρακτική αποτελεσματικότητα των διεθνών μηχανισμών προστασίας (Breger & Hammer, 2023; Dumper & Larkin, 2012). Επιπλέον, η υφιστάμενη ισραηλινή νομοθεσία προστατεύει αποκλειστικά μνημεία που χρονολογούνται πριν το 1700 μ.Χ., αφήνοντας τρεις αιώνες κληρονομιάς χωρίς προστασία (Amiry & Bshara, 2007; Galor, 2017).

Σε αντίθεση με την ισραηλινή προσέγγιση στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς στην Ιερουσαλήμ, η οποία στηρίζεται σε κρατικό έλεγχο και σε ένα συγκροτημένο

διοικητικό και νομικό πλαίσιο, η παλαιστινιακή προστασία εμφανίζεται περισσότερο κατακερματισμένη και θεσμικά σύνθετη (Galor, 2017). Η παλαιστινιακή και ιορδανική συμβολή συγκροτείται μέσω ενός πλέγματος προστασίας που βασίζεται στο διεθνές δίκαιο, στο καθεστώς του Status Quo, στον ρόλο του Ιορδανικού Waqf, στις παρεμβάσεις της UNESCO, στον βασικό θεσμικό πυρήνα της Παλαιστινιακής Αρχής (MOTA) και σε Παλαιστινιακούς φορείς²⁰ (Amiry & Bshara, 2007; Galor, 2017).

Σύμφωνα με τους Amiry και Bshara (2007) από παλαιστινιακής πλευράς η πολιτιστική κληρονομιά «εξακολουθεί να θεωρείται βάρος και όχι πολύτιμη πηγή οικονομικής και κοινωνικής αναζωογόνησης», ενώ παράλληλα παρατηρείται «έλλειψη ευαισθητοποίησης τόσο στις τοπικές κοινότητες, όσο και στο επίπεδο πολιτικής λήψης αποφάσεων σχετικά με την κρισιμότητα και την αξία διάσωσης της κληρονομιάς» (p. 69). Εξίσου σημαντική πρόκληση συνιστά η απουσία εξειδικευμένων ανθρώπινων πόρων στον τομέα συντήρησης και διαχείρισης πολιτιστικής κληρονομιάς (p. 70). Επιπλέον, τα έργα διατήρησης στην Παλιά Πόλη προτάσσουν τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων έναντι των αυστηρών απαιτήσεων της πολιτιστικής κληρονομιάς (Amiry & Bshara, 2007; Galor, 2017). Παράλληλα, το δημόσιο ενδιαφέρον τόσο σε τοπικό, όσο και σε διεθνές επίπεδο για την πολιτιστική κληρονομιά έχει επισκιαστεί από κοινωνικοπολιτικά, οικονομικά και ανθρωπιστικά προβλήματα, τα οποία θεωρούνται συνήθως υψηλότερης προτεραιότητας από τους περισσότερους φορείς που παρέχουν οικονομική και υλικοτεχνική στήριξη (Galor, 2017).

Κατά το παρελθόν, προκειμένου να διατηρήσει τη διαμεσολαβητική της ουδετερότητα, η UNESCO επέλεξε να διαμορφώσει το Σχέδιο Δράσης (2005) χωρίς αναφορά στο πολιτικό πλαίσιο. Ειδικότερα, το πρόγραμμα εστίασε στα μνημεία και τα έργα αποκατάστασης και παρέλειψε την αναφορά σε κοινωνικά ζητήματα, όπως η κοινωνική διαίρεση της πόλης, ο υπερπληθυσμός, τα σημεία ελέγχου, οι ελλείψεις σε ύδρευση/αποχέτευση, οι εποικιστικές πιέσεις κ.ά., τα οποία επιδεινώνουν την αστική φθορά, ιδίως στη Μουσουλμανική συνοικία, καθιστώντας την κληρονομιά αποκομμένη από την καθημερινή ζωή κατοίκων (Dumper & Larkin, 2012). Έτι περαιτέρω, η υλοποίηση του Σχεδίου Δράσης υπονομεύθηκε από την έλλειψη χρηματοδότησης και συναίνεσης μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών (UNESCO,

---

²⁰ π.χ. Riwaq, OCJRP

2019b). Αντίστοιχα, ελλείψει συμφωνίας μεταξύ Ισραήλ και Ιορδανίας παραμένει ανεπίλυτη η διαμάχη για την Ανάβαση της Πύλης Mughrabi (UNESCO, 2019b).

Επιπλέον, η UNESCO αντιμετωπίζει διαχρονικά περιορισμούς πρόσβασης στο πεδίο, όπως η μη ανταπόκριση, η άρνηση ή η ακύρωση αποστολών αυτοψίας λόγω πολιτικοποίησης. Πράγματι, για ορισμένες χρονικές περιόδους το Ισραήλ δεν ανταποκρινόταν στα αιτήματα της UNESCO να επισκεφθούν την πόλη ή να συναντηθούν με αρμόδιους αξιωματούχους, καθιστώντας την Παλιά Πόλη «ενδεχομένως το μόνο ΜΠΚ που υποβλήθηκε σε αυτή τη μεταχείριση» (Dumper & Larkin, 2012:37). Ως εκ τούτου, η έλλειψη μόνιμης παρουσίας εμποδίζει την προληπτική εποπτεία, ενώ η εξάρτηση από την εθελοντική συνεργασία των εμπλεκόμενων κρατών καθιστά τη διαχείριση ευάλωτη σε εθνικές προτεραιότητες (Dumper & Larkin, 2012).

Συμπερασματικά, η πολιτικοποίηση της κληρονομιάς έχει αναδειχθεί σε «όπλο» της συνεχιζόμενης ανεπίλυτης διαμάχης στην Ιερουσαλήμ (Dumper & Larkin, 2012:50). Για τους Ισραηλινούς συνιστά ένα μέσο εδραίωσης της εξουσίας και του ηγεμονικού λόγου/ελέγχου, ενώ για τους Παλαιστίνιους αποτελεί παράγοντα συσπείρωσης για αντίσταση και ίδρυση κράτους (Amiry & Bshara, 2007; Dumper & Larkin, 2012). Η UNESCO καλείται να διαχειριστεί δύο εξαιρετικά πολιτικοποιημένες ατζέντες και, ως εκ τούτου, αγωνίζεται να σφυρηλατήσει για τον εαυτό της έναν ανεξάρτητο διαμεσολαβητικό ρόλο σε ένα περιβάλλον πολιτικής αδιαλλαξίας και αυξανόμενης κοινοτικής πόλωσης (Dumper & Larkin, 2012).

3.3 Σύγκριση της διαχείρισης της συγκρουσιακής κληρονομιάς από την UNESCO και τα κράτη

Η παρούσα υποενότητα προβαίνει σε συγκριτική ανάλυση των διεθνών και εγχώριων παρεμβάσεων στην Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη και στην Παλιά Πόλη της Ιερουσαλήμ, διερευνώντας τον ρόλο της UNESCO και των κρατών στη διαχείριση της συγκρουσιακής κληρονομιάς. Ειδικότερα, εστιάζει στην ένταση μεταξύ οικουμενικής προστασίας και εθνικής κυριαρχίας, αναδεικνύοντας τη δομική αντιπαράθεση μεταξύ πολιτισμικού διεθνισμού και πολιτισμικού εθνικισμού, όπως αυτή εκδηλώνεται μέσα από τη σύγκρουση των διεθνών συμβάσεων με τις εθνικές προτεραιότητες των κρατών υπό τον έλεγχο των οποίων βρίσκονται τα μνημεία.

Η πολιτική διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς στην περίπτωση της Αγίας Σοφίας εντάσσεται στο πλαίσιο του πολιτισμικού εθνικισμού, καθώς συνδέεται με την προώθηση επιλεκτικών αφηγήσεων που αναδεικνύουν τον ισλαμικό/οθωμανικό/τουρκικό χαρακτήρα του μνημείου και την παρουσίαση και αξιοποίησή του ως σύμβολο της άλωσης της Κωνσταντινούπολης και της συγκρότησης της τουρκικής εθνικής ταυτότητας στο πλαίσιο του νέο-οθωμανισμού (Azak, 2021; 2022; POTROT, 2020). Παράλληλα, η χρήση του μνημείου ως τέμενος προβάλλεται ως η μόνη «νόμιμη» μορφή αξιοποίησής του (Coruhlu et al., 2020; POTROT, 2020). Η πολιτισμική αντιπαράθεση εντοπίζεται σε τρία επίπεδα: στις συγκρουσιακές ερμηνείες του παρελθόντος (βυζαντινό/χριστιανικό vs οθωμανικό/ισλαμικό)²¹, στα αντιφατικά νοήματα ως προς την αξία του μνημείου (εθνικός ναός vs οικουμενικότητα/θρησκευτική ουδετερότητα/ΜΠΚ/ΟΥV) και στην παραγνώριση του χριστιανικού ιστορικού του υποβάθρου²².

Η μετατροπή του μνημείου σε τέμενος παρουσιάστηκε από την τουρκική κυβέρνηση ως απόφαση των «δικαστικών και εκτελεστικών οργάνων», ως ζήτημα «κυριαρχικών δικαιωμάτων της Τουρκίας» και ως πράξη «προστασίας και ηθικής αποκατάστασης των ιστορικών και νομικών δικαιωμάτων της επί του μνημείου» (POTROT, 2020). Αυτή η επίκληση και προτεραιοποίηση της εθνικής κυριαρχίας έναντι της διεθνούς υποχρέωσης προστασίας της παγκόσμιας κληρονομιάς²³ αποτελεί χαρακτηριστική εκδήλωση του πολιτισμικού εθνικισμού, όπου το κράτος επιβάλλει μονομερώς μία αφήγηση που υπηρετεί πολιτικούς, θρησκευτικούς και ιδεολογικούς στόχους (Ashworth et al., 2007; Lixinski & Tzevelekos, 2020; Merryman, 1986; Azak, 2022).

Στον αντίποδα, η UNESCO εξέφρασε έντονη ανησυχία ότι η μονομερής αλλαγή καθεστώτος υπονομεύει τον υπερομολογιακό χαρακτήρα του μνημείου (ΟΥV) και τον διαθρησκευτικό διάλογο (UNESCO, 2020a). Για τον σκοπό αυτό, ο Οργανισμός ενεργοποίησε άμεσα μηχανισμούς θεσμικής και επιχειρησιακής επιτήρησης, πραγματοποιώντας διαδοχικές αποστολές²⁴ με σκοπό την αξιολόγηση των επιπτώσεων της αλλαγής χρήσης στην ΟΥV του μνημείου (Bouchenaki, 2020; 2021; UNESCO & ICOMOS, 2024). Παρά τα συνεχή αιτήματα για πλήρη εφαρμογή των συστάσεων, κρίσιμες πτυχές

²¹ Με έμφαση στην οθωμανική περίοδο από τις τουρκικές αρχές.

²² Κάλυψη ψηφιδωτών κατά τη διάρκεια της λατρείας, χρήση μόνιμου τάπητα κ.ά.

²³ Η οποία προϋποθέτει την αναγνώριση των πολλαπλών ιστορικών στρώσεων και πολιτισμικών ταυτοτήτων του μνημείου και τη διατήρηση της θρησκευτικής ουδετερότητας (UNESCO, 1972).

²⁴ 2020, 2021, 2024, επίκειται 2026

αυτών παραμένουν σε εκκρεμότητα²⁵, γεγονός που εγείρει ζητήματα συμβατότητας με τις διεθνείς δεσμεύσεις της Τουρκίας (Bouchenaki, 2020; 2021; UNESCO & ICOMOS, 2024). Η υπόθεση της Αγίας Σοφίας αποκαλύπτει τα όρια και την αναγκαιότητα αναθεώρησης και βελτίωσης του υφιστάμενου διεθνούς κανονιστικού πλαισίου σε θέματα αλλαγής χρήσης, θρησκευτικής κληρονομιάς και κρατικής κυριαρχίας (Lixinski & Tzevelekos, 2020).

Στην περίπτωση της Παλιάς Πόλης της Ιερουσαλήμ, η πολιτική διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς υπό το Ισραήλ²⁶ εντάσσεται επίσης στο πλαίσιο του πολιτισμικού εθνικισμού, αν και εκδηλώνεται διαφορετικά λόγω του αμφισβητούμενου νομικού καθεστώτος της περιοχής (Breger & Hammer, 2023; Dumper & Larkin, 2012). Η πολιτισμική αντιπαράθεση αφορά τη διεκδίκηση της πολιτιστικής κληρονομιάς από τρία εμπλεκόμενα μέρη (Ισραήλ/Παλαιστινιακή Αρχή/Ιορδανικό Waqf) ως νομιμοποιητικό παράγοντα για κυριαρχία, νομική εξουσία και εδαφικά δικαιώματα, και εκδηλώνεται μέσω διαφορετικών πολιτικών που παραγνωρίζουν τις πολλαπλές ιστορικές και θρησκευτικές αφηγήσεις του χώρου προκειμένου να ενισχύσουν τις εθνικές και θρησκευτικές αξιώσεις κάθε πλευράς (Breger & Hammer, 2023; Dumper & Larkin, 2012).

Η ισραηλινή διαχείριση ασκείται μέσα από ένα συγκροτημένο κρατικό διοικητικό και νομικό μηχανισμό και συνδέεται με την προώθηση της εβραϊκής ιστορικής αφήγησης, αξιοποιώντας την αρχαιολογία ως κεντρικό εργαλείο για την ανάκτηση του παρελθόντος και τη νομιμοποίηση της υφιστάμενης κυριαρχίας του (Dumper, 2006; Galor, 2017). Αντίθετα, η παλαιστινιακή πλευρά με την αρωγή του Ιορδανικού Waqf εστιάζει στην προστασία της αραβικής/ισλαμικής ταυτότητας, ως πράξη αντίστασης και μέσο διασφάλισης της φυσικής παρουσίας και της ιστορικής μνήμης των Παλαιστινίων στην Παλιά Πόλη (Amiry & Bshara, 2007; Dumper & Larkin, 2012).

Το τρίπτυχο της αμφισβητούμενης γης, της αμφισβητούμενης κυριαρχίας και των αμφισβητούμενων ΜΠΚ θέτει προκλήσεις στον ρόλο της UNESCO ως ουδέτερο μεσολαβητή ανταγωνιστικών αφηγήσεων, περιορίζοντας την επιχειρησιακή δράση της λόγω συγκρουόμενων ισραηλινών και παλαιστινιακών προσδοκιών (Franceschini, 2018). Η αξιολόγηση του ρόλου της UNESCO ως θεματοφύλακα της κληρονομιάς στην Παλιά

---

²⁵ Σχέδιο Διαχείρισης, προστασία δαπέδου, κάλυψη ψηφιδωτών, ελεύθερη πρόσβαση στην κεντρική αίθουσα, κ.ά.

²⁶ Ως χώρα που ασκεί de facto έλεγχο στην Ιερουσαλήμ από το 1967 και η UNESCO οφείλει να ενεργεί από κοινού για την προστασία των μνημείων, αν και η διεθνής κοινότητα δεν αναγνωρίζει de jure την κυριαρχία του επί της περιοχής (Breger & Hammer, 2023; UN, 1967; UNESCO, 1954).

Πόλη της Ιερουσαλήμ παρέχει ένα σημαντικό πλαίσιο για τη διερεύνηση ευρύτερων ζητημάτων, όπως οι περιορισμοί της διεθνούς δράσης σε διαιρεμένες και αμφισβητούμενες πόλεις, καθώς και η αποτελεσματικότητα της έννοιας «παγκόσμια κληρονομιά» στην παραγωγή κοινών αφηγήσεων και συμφιλιοτικών προσεγγίσεων σε αμφισβητούμενα παρελθόντα και ευμετάβλητα παρόντα (Dumper & Larkin, 2012). Αυτά τα ζητήματα συνδέονται άρρηκτα με τους ακόλουθους παράγοντες, οι οποίοι αναδεικνύουν τις προκλήσεις της διεθνούς προστασίας.

Πρώτον, υπάρχει η εγγενής ένταση μεταξύ των οικουμενικών αξιών που ενσωματώνουν οι συμβάσεις και τα πρωτόκολλα της UNESCO και των εθνικών προτεραιοτήτων του Ισραήλ. Υπό αυτή την έννοια, η διαφωνία μεταξύ του Ισραήλ και της UNESCO δεν αποτελεί μεμονωμένο γεγονός, αλλά έχει αναπαραχθεί σε διάφορα πλαίσια, όπως οι αμφιλεγόμενες πολιτικές σινοποίησης της Κίνας στο Θιβέτ και η αμφισβητούμενη στρατηγική της Καμπότζης για την εγγραφή ναών των Χμερ στα αμφισβητούμενα σύνορα Καμπότζης και Ταϊλάνδης (Dumper & Larkin, 2012). Δεύτερον, το γεγονός ότι η Ιερουσαλήμ αποτελεί μία εθνικά και πολιτικά διαιρεμένη πόλη, στερεί από την UNESCO μια ενιαία αρχή συνεργασίας και υπονομεύει τους στόχους της για τη διαφύλαξη της πολιτιστικής κληρονομιάς της πόλης (Dumper & Larkin, 2012).

Τρίτον, η επιχειρησιακή δράση του Οργανισμού στην Παλιά Πόλη αναδεικνύει τη σημασία και τις δυνατότητες του ρόλου του ως διεθνούς και ανεξάρτητου διαμεσολαβητή σε ζητήματα διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς. Η θέση αυτή καθίσταται ακόμη πιο κρίσιμη, δεδομένης της αυξανόμενης πόλωσης τόσο των ισραηλινών, όσο και των παλαιστινιακών αρχών πολιτιστικής κληρονομιάς, όπου κάθε πλευρά κατηγορεί την άλλη για ριζοσπαστικές επιδιώξεις²⁷ και πολιτικοποίηση της κληρονομιάς με κεντρικό σημείο αναφοράς το Haram al-Sharif/Όρος του Ναού, υπονομεύοντας τον ρόλο της UNESCO και εγείροντας κατηγορίες περί πολιτικοποίησης των παρεμβάσεών της (Dumper & Larkin, 2012; Ζερβάκη, 2018).

Τέταρτον, καταδεικνύεται ότι παρά τις προσπάθειες της UNESCO να συνεργαστεί με την υπεύθυνη δύναμη, το Ισραήλ, η αδυναμία ουσιαστικής εμπλοκής της στην Παλιά Πόλη έγκειται στις περιορισμένες εξουσίες επιβολής που διαθέτει, καθώς οι συμβάσεις παρέχουν

---

²⁷ Είτε μέσω της επιρροής και σύμπραξης εποικιστικών ομάδων, όπως εκείνων που συνδέονται με το Western Wall Heritage Foundation, είτε μέσω της ανόδου του Sheikh Ra'ad Salah, ηγετικής μορφής του Βόρειου Κλάδου του Ισλαμικού Κινήματος στο Ισραήλ, καθώς και της κινητοποίησης δημόσιων διαμαρτυριών και της εμπλοκής του σε ανασκαφές του Waqf (Dumper & Larkin, 2012).

ένα θεσμικό πλαίσιο προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, ωστόσο στερούνται δεσμευτικής ισχύος και η τήρησή τους εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη βούληση των κρατών μελών (Breger & Hammer, 2023; Dumper & Larkin, 2012). Παρότι ο ΚΠΚ παρέχει μια πλατφόρμα διεθνούς έκθεσης και δημόσιας αποδοκιμασίας (*naming and shaming*) κρατών που δεν εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις τους, δεν συνοδεύεται από επαρκείς νομικές διατάξεις ή κυρωτικούς μηχανισμούς για να επιβάλει συμμόρφωση ή να αποτρέψει την εκ προθέσεως καταστροφή της πολιτιστικής κληρονομιάς. Η απειλή διαγραφής από τον ΚΠΚ αποτελεί το μόνο διαθέσιμο μέσο πίεσης, αλλά έχει αποδειχθεί ανεπαρκές και, ενδεχομένως, όχι το καταλληλότερο εργαλείο προστασίας²⁸ (Dumper & Larkin, 2012). Ως εκ τούτου, η UNESCO λειτουργεί πρωτίστως ως φορέας διεθνούς εποπτείας, διαμεσολάβησης και τεχνικής συνδρομής, εντούτοις, η «παγκόσμια κληρονομιά» εξακολουθεί να υπόκειται στην κρατική κυριαρχία και να εργαλειοποιείται στο πλαίσιο εθνικιστικών λόγων και πολιτικών διεκδικήσεων (Dumper & Larkin, 2012).

Η σύγκριση της διαχείρισης της συγκρουσιακής κληρονομιάς για τις δύο μελέτες περίπτωσης αποτυπώνεται συνοπτικά στον Πίνακα 3.

---

²⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της διαγραφής της Κοιλιάδας του Έλβα της Δρέσδης από την ΕΠΚ. Ωστόσο, η απειλή διαγραφής από την UNESCO αποδείχθηκε ανεπαρκής για να αποτρέψει την κατασκευή του έργου (Dumper & Larkin, 2012).

Πεδίο σύγκρισης	Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολη	Παλιά Πόλη Ιερουσαλήμ
Νομικό/κυριαρχικό καθεστώς μνημείου	Τουρκική Δημοκρατία	De facto έλεγχος του Ισραήλ χωρίς de jure αναγνώριση κυριαρχίας & πολλαπλοί διεκδικητές: Ισραήλ, Παλαιστινιακή Αρχή, Ιορδανικό Waqf
Κυρίαρχο ιδεολογικό πλαίσιο κράτους	Πολιτισμικός εθνικισμός (Νέο-Οθωμανισμός): Ανάδειξη ισλαμικής/οθωμανικής/τουρκικής ταυτότητας ως σύμβολο εθνικής κυριαρχίας	Πολιτισμικός εθνικισμός από τρία μέρη: Ισραήλ, Παλαιστινιακή Αρχή, Ιορδανικό Waqf για νομιμοποίηση κυριαρχίας και εδαφικών δικαιωμάτων
Στρατηγική Διαχείρισης Κράτους	Μονομερής αλλαγή καθεστώτος βάσει εσωτερικών δικαστικών αποφάσεων και επίκληση «κυριαρχικών δικαιωμάτων»	Εργαλειοποίηση αρχαιολογίας/μνήμης: -Το Ισραήλ χρησιμοποιεί την αρχαιολογία για ανάκτηση του εβραϊκού παρελθόντος· -Η Παλαιστινιακή πλευρά εστιάζει στην ισλαμική ταυτότητα ως πράξη αντίστασης
Δομική Ένταση	Εθνική Κυριαρχία vs Διεθνής Προστασία	Εθνική Κυριαρχία vs Διεθνής Προστασία
Κύρια σημεία πολιτισμικής αντιπαράθεσης	Βυζαντινό/χριστιανικό vs οθωμανικό/ισλαμικό παρελθόν & αμφισβήτηση της «θρησκευτικής ουδετερότητας»	Αμφισβητούμενη γη, κυριαρχία και έλεγχος των ιερών τόπων σε ένα εθνικά & πολιτικά διαιρεμένο περιβάλλον
Ρόλος της UNESCO	Πολιτισμικός Διεθνισμός: Προάσπιση ΟUV & διαθρησκευτικού διαλόγου μέσω αποστολών επιτήρησης	Πολιτισμικός Διεθνισμός: Ουδέτερη Διαμεσολάβηση. Προσπάθεια για οικουμενικό λόγο που υπερβαίνει τις εθνικές διαιρέσεις μέσω του «Σχεδίου Δράσης» και του ΚΠΚΚ
Θεσμικοί Περιορισμοί & Προκλήσεις	Έλλειψη μηχανισμών επιβολής Διεθνούς Δικαίου εντός κρατικής κυριαρχίας	-Έλλειψη μηχανισμών επιβολής Διεθνούς Δικαίου σε κατοχική δύναμη (Ισραήλ) -Άρνηση αποστολών αυτοψίας - Έλλειψη ενιαίας αρχής συνεργασίας
Αποτελεσματικότητα Διεθνών Μηχανισμών	Περιορισμένη	Περιορισμένη

Πίνακας 3 Σύγκριση διαχείρισης συγκρουσιακής κληρονομιάς στην Αγία Σοφία (Κωνσταντινούπολη) και στην Παλιά Πόλη της Ιερουσαλήμ (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

4. Συμπεράσματα – Προτάσεις

Η σύγκρουση είναι μια δημόσια έκφραση που συγκροτείται ως διαδικασία διαπραγμάτευσης του παρελθόντος και των αναπαραστάσεων της συλλογικής μνήμης και αποτελεί λανθάνουσα ιδιότητα κάθε κληρονομιάς, υφιστάμενη ως παθητική δυνατότητα, που δύναται να αναδυθεί υπό συγκεκριμένες συνθήκες (Tunbridge & Ashworth, 1996). Η Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη και η Παλιά Πόλη της Ιερουσαλήμ αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα συγκρουσιακής πολιτιστικής κληρονομιάς. Είναι τόποι ανταγωνιστικών αφηγήσεων και δημόσιων αναπαραστάσεων του παρελθόντος, και ως εκ τούτου είναι τόποι πολιτισμικής αντιπαράθεσης μεταξύ διαφορετικών εθνικών και θρησκευτικών κοινοτήτων (Graham et al., 2000).

Οι διεκδικήσεις για την πολιτιστική κληρονομιά ως πολιτικό, πολιτισμικό και κοινωνικό φαινόμενο (Smith, 2006) στην Αγία Σοφία και στην Παλιά Πόλη της Ιερουσαλήμ αναδεικνύουν τις εγγενείς εντάσεις που περιβάλλουν τα εν λόγω ΜΠΚ, οι οποίες συνδέονται με ζητήματα εθνικισμού (Ashworth et al., 2007; Samuels, 2018), ταυτότητας (εθνικής, θρησκευτικής, πολιτισμικής) (Harvey, 2001; McDowell, 2008a; Meskell, 2002), ανήκειν και αποκλεισμού (Ashworth et al., 2007; Rodenberg & Wagenaar, 2018) και με τη δυναμική παραγωγή αντικρουόμενων και ανταγωνιστικών αντιλήψεων/αφηγήσεων του τόπου και εθνικών/θρησκευτικών/πολιτισμικών ταυτοτήτων (Van der Aa, 2005).

Παράλληλα, οι δύο μελέτες περίπτωσης αναδεικνύουν ότι η θρησκεία δύναται να αποτελέσει ένα ισχυρό θεμέλιο για τις κοινωνικές και πολιτικές χρήσεις της πολιτιστικής κληρονομιάς (Rodenberg & Wagenaar, 2018). Στην Αγία Σοφία η θρησκεία έχει διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο για τις πολιτισμικές, κοινωνικές και πολιτικές (επανα)χρήσεις της πολιτιστικής κληρονομιάς (Graham et al., 2000). Διαχρονικά, τα ιστορικά γεγονότα ενσωματώνονταν στην αρχιτεκτονική της Αγίας Σοφίας, κωδικοποιούνταν και επανακωδικοποιούνταν, ώστε να ανταποκρίνονται στις κυρίαρχες ιδεολογικές προτεραιότητες (Lixinski, 2018:14). Αντίστοιχα, η Παλιά Πόλη της Ιερουσαλήμ αποτελεί μαρτυρία της διαχρονικής ισχύος της θρησκευτικής εικονογραφίας, δηλαδή της διαχρονικής ισχύος των θρησκευτικών συμβόλων και αναπαραστάσεων στα ανθρώπινα συστήματα αξιών και ταυτότητας (Graham et al., 2000:58), καθιστώντας την το σημείο μηδέν της ισραηλινο-παλαιστινιακής σύγκρουσης (Breger & Hammer, 2023; Klein, 2001).

Ο «Εγκεκριμένος/Επίσημος Λόγος για την Κληρονομιά» των δύο κρατών επικεντρώνεται στην ανάδειξη επιλεκτικών ιστορικών αφηγήσεων που ενισχύουν το κυρίαρχο εθνικό τους αφήγημα για τη νομιμοποίηση εθνικών, πολιτικών και θρησκευτικών επιδιώξεων, και επιλέγει την υλική και άυλη κληρονομιά που τα αντιπροσωπεύει ακριβώς, ενώ ταυτόχρονα αποσιωπά, περιθωριοποιεί ή αποκλείει ιστορικά στρώματα και μνήμες που συνδέονται με τον «άλλο» (Rodenberg & Wagenaar, 2018; Smith, 2006). Αυτή η επιλογή έχει υλικές και κοινωνικές συνέπειες. Υλικές ως προς το τι χαρακτηρίζεται ως κληρονομιά και επομένως διατηρείται ή κατεδαφίζεται (π.χ. συνοικία Mughrabi) και κοινωνικές ως προς την ένταξη και τον αποκλεισμό άλλων κοινοτήτων που διεκδικούν την ίδια κληρονομιά (Rodenberg & Wagenaar, 2018; Smith, 2006). Ως εκ τούτου, η συγκρουσιακή κληρονομιά όχι μόνο πολιτικοποιείται ή/και εργαλειοποιείται για την ιδεολογική ενίσχυση των αφηγήσεων της εθνικής ταυτότητας, αλλά και για την καταστολή της ταυτότητας μειονοτικών ή λιγότερο ισχυρών ομάδων (McDowell, 2008a:45).

Τα ζητήματα ιδιοκτησίας, εκπροσώπησης και διατήρησης είναι κεντρικά στις συγκρούσεις σχετικά με την κληρονομιά. Οι εθνικές κυβερνήσεις, που έχουν την εξουσία να διαχειρίζονται «δημόσιους πόρους» για την επιδίωξη του «δημόσιου συμφέροντος», έχουν την ικανότητα να νομιμοποιούν την πολιτιστική κληρονομιά για το έθνος (Cho, 2023: 211), καθιστώντας την [κληρονομιά] μια βαθιά πολιτική και εδαφική διαδικασία (McDowell, 2008a:37). Η θεσμοθέτηση της κληρονομιάς έχει, ιστορικά, διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην προώθηση του εθνικισμού και στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας (Samuels, 2018:106). Η πολιτιστική κληρονομιά διαδραματίζει τρεις θεμελιώδεις ρόλους στη διαμόρφωση του περιεχομένου της εθνικοποιημένης, θεσμοθετημένης δημόσιας ιστορίας: α) χρησιμοποιείται για την ανακάλυψη, την οριοθέτηση και συνεπώς την ονομασία της βασικής οντότητας: του έθνους, β) αποτελεί το μέσο μέσω του οποίου καθιερώνεται ιστορικά η πρωτοκαθεδρία του έθνους μέσα σε ένα έδαφος, και γ) παρέχει τα μέσα, με τα οποία τα κράτη μπορούν να διαχειριστούν αποκλίσεις από το εθνικό αφήγημα (Graham et al., 2000:193).

Το κράτος συνιστά τον επίσημο διαχειριστή της εθνικής μνήμης και, επομένως, της εθνικής κληρονομιάς (McDowell, 2008a:40). Συνεπώς, η κληρονομιά αντικατοπτρίζει αναπόφευκτα την κυρίαρχη εθνική, κοινωνική και θρησκευτική ομάδα σε οποιαδήποτε δεδομένη κοινωνία, η οποία, σε πολλές περιπτώσεις, τείνει να είναι οι εθνικές κυβερνήσεις (Graham et al., 2000; McDowell, 2008a). Αυτό δεν αντικατοπτρίζει μόνο την πολιτική,

οικονομική και κοινωνική δύναμη που κατέχουν αυτές οι ομάδες, αλλά επίσης, κατά μία έννοια, τη δύναμη της κληρονομιάς ως νομιμοποιητικού λόγου που επικυρώνει και αναπαράγει συγκεκριμένες πολιτιστικές και κοινωνικές αξίες (Graham et al., 2000:25). Η διαδικασία διαχείρισης περιλαμβάνει τη ρύθμιση και τη διακυβέρνηση της μνήμης, της ταυτότητας και της αίσθησης του τόπου (Graham et al., 2000:25).

Η αποτίμηση της δράσης της UNESCO στις δύο μελέτες περίπτωσης αναδεικνύει έναν οργανισμό που λειτουργεί ως ο κατεξοχήν θεσμικός φορέας πλαισίωσης και διαχείρισης της συγκρουσιακής κληρονομιάς, με ισχυρό κανονιστικό πλαίσιο, αλλά περιορισμένη δεσμευτική ισχύ. Μέσω των διεθνών συμβάσεων, του ΚΠΚ και της προάσπισης της Εξαιρετικής Οικουμενικής Αξίας (OUV) των μνημείων, ο Οργανισμός επιχειρεί να συγκροτήσει έναν οικουμενικό λόγο που υπερβαίνει τις εθνικές και θρησκευτικές διαιρέσεις/διεκδικήσεις, προσφέροντας ένα πλαίσιο διεθνούς εποπτείας, διαμεσολάβησης και τεχνικής συνδρομής (Dumper & Larkin, 2012). Ωστόσο, η επιχειρησιακή αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων της προσκρούει στην προτεραιοποίηση της κρατικής κυριαρχίας και στην απουσία κυρωτικών μηχανισμών επιβολής. Ως εκ τούτου, η «παγκόσμια κληρονομιά» παραμένει ευάλωτη σε εθνικιστικούς λόγους, πολιτικές και εδαφικές αξιώσεις και συγκρουσιακές πρακτικές διαχείρισης της μνήμης (Dumper & Larkin, 2012; McDowell, 2008a).

Η μελέτη της συγκρουσιακής κληρονομιάς κρίνεται αναγκαία για την κατανόηση της φύσης της σύγκρουσης και της ιδεολογικής βάσης της εκάστοτε αντιπαράθεσης, η οποία οργανώνεται και εκφράζεται μέσα από τις πολιτισμικές, θεσμικές και αξιακές αντιλήψεις των εμπλεκόμενων μερών (Jackson & Sørensen, 2006). Η αποκάλυψη των ιδεολογικών προσκομμάτων, αυξάνει τις πιθανότητες για επίλυση του εκάστοτε ζητήματος (Jackson & Sørensen, 2006:375). Η αποδοχή [της δυσαρμονίας] της συγκρουσιακής διάστασης της κληρονομιάς συνεπάγεται με την αναγνώριση των ιστοριών των κοινοτήτων και των τόπων τους και των ανταγωνιστικών αφηγήσεων του παρελθόντος (Singh 2008, όπ. αναφ. στο Kaya & Calhan, 2018). Η δυνατότητα συμφιλίωσης της δυσαρμονίας μέσω συμπεριληπτικών στρατηγικών διαχείρισης, διαλογικών πρακτικών και της αναγνώρισης της πολυφωνίας της μνήμης, είναι θεμελιώδης για τη σχέση μεταξύ πολιτιστικής κληρονομιάς και πολυπολιτισμικότητας, καθώς και για τη δημοκρατική βιωσιμότητά της (Graham et al., 2000:105).

Υπάρχει αυξανόμενη ανάγκη για διεθνή διαμεσολάβηση και προστασία της Αγίας Σοφίας και των ιερών τόπων της Παλιάς Πόλης της Ιερουσαλήμ, ωστόσο υπάρχουν περιορισμοί στο νομικό πλαίσιο της UNESCO αλλά και πολιτικές ευαισθησίες που εμποδίζουν την πρακτική εφαρμογή των παρεμβάσεων της (Dumper & Larkin, 2012). Για την αποτελεσματικότερη διαχείριση της συγκρουσιακής κληρονομιάς, προτείνονται τα εξής:

Η ανάπτυξη δικαίου περί διεθνούς κρατικής ευθύνης, ώστε η προστασία των ΜΠΚ να μην επαφίεται αποκλειστικά στη διακριτική ευχέρεια των κρατών, αλλά να συνοδεύεται από δεσμευτικούς μηχανισμούς λογοδοσίας σε περίπτωση παραβίασης των διεθνών συμβάσεων (Lixinski & Tzevelekos, 2020). Το πλαίσιο αυτό, θα πρέπει να προβλέπει σαφείς έννομες συνέπειες για μονομερείς αλλαγές χρήσης που υπονομεύουν την ΟΥΒ των μνημείων (Lixinski & Tzevelekos, 2020).

Η διαμόρφωση κατευθυντήριων αρχών διεθνούς δικαίου ειδικά για μνημεία οικουμενικής θρησκευτικής σημασίας, δύναται να προσφέρει ενισχυμένη προστασία σε χώρους με συμβολική σημασία για περισσότερες από μία θρησκευτικές κοινότητες και να δημιουργήσει ευκαιρίες διαλόγου, αντί να εντείνει ζητήματα πολιτισμικής απομόνωσης και διαθρησκευτικής σύγκρουσης (Goodyear, 2021). Παρόμοια με το προηγούμενο πλαίσιο, οι κατευθυντήριες αρχές θα περιορίζουν τις μονομερείς αλλαγές χρήσης σε χώρους με ιστορική σημασία για περισσότερες από μία θρησκευτικές κοινότητες (Goodyear, 2021).

Ενίσχυση της συμμετοχικής και συμπεριληπτικής διαχείρισης. Η διαχείριση μνημείων όπως η Αγία Σοφία και η Παλιά Πόλη της Ιερουσαλήμ πρέπει να περιλαμβάνει τη διαβούλευση με όλες τις ενδιαφερόμενες κοινότητες (τοπικές, θρησκευτικές, διεθνείς) και την αναγνώριση των πολλαπλών ιστορικών στρωμάτων, προκειμένου η κληρονομιά να λειτουργεί ως πεδίο παραγωγικού διαλόγου και όχι ως πεδίο αντιπαράθεσης (Breger & Hammer, 2023).

Σύνδεση της προστασίας της κληρονομιάς με τις κοινωνικές ανάγκες. Ειδικά σε διαιρεμένα κοινωνικά και πολιτικά περιβάλλοντα, όπως η Ιερουσαλήμ, τα προγράμματα αποκατάστασης πρέπει να συνδέονται με τη βελτίωση της καθημερινής ζωής και του αστικού περιβάλλοντος των κατοίκων, διασφαλίζοντας ότι η κληρονομιά παραμένει ζωντανό τμήμα του κοινωνικού ιστού (Amiry & Bshara, 2007; Dumper & Larkin, 2012). Αυτή η πρωτοβουλία θα πρέπει να αναπτυχθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε οι κάτοικοι της Πόλης να επωφελούνται όσο και τα μνημεία της, δεδομένου ότι η βελτίωση της καθημερινής ζωής

και του αστικού και κοινωνικού περιβάλλοντος είναι ζωτικής σημασίας για τη διατήρηση της παγκόσμιας αξίας στην οποία οφείλεται η ένταξη της Παλιάς Πόλης της Ιερουσαλήμ στον ΚΠΚ (UNESCO, 2007a:2).

Ενδυνάμωση του διαμεσολαβητικού ρόλου της UNESCO. Απαιτείται ισχυρότερη και μόνιμη παρουσία του Οργανισμού ειδικότερα σε αμφισβητούμενες περιοχές, όπως η Ιερουσαλήμ για την άσκηση προληπτικής εποπτείας και συντονισμένης στρατηγικής για τη διασφάλιση της τήρησης των διεθνών συμβάσεων, αντί της εκ των υστέρων αντίδρασης στη διατήρηση των μνημείων (Dumper & Larkin, 2012). Επιπλέον, εκτιμάται ότι το Ισραήλ πρέπει να εξετάσει την επανένταξή του στην UNESCO. Η απουσία του από τον Οργανισμό δεν βελτιώνει ούτε την διπλωματική του θέση, ούτε προσφέρει τη δυνατότητα επίλυσης οποιουδήποτε ζητήματος. Ωστόσο, η αντίληψη της ισραηλινής κυβέρνησης ότι μια τέτοια παρουσία θα υπονόμει τις διεκδικήσεις της επί της πόλης καθιστά ένα τέτοιο ενδεχόμενο μάλλον απίθανο στο παρόν στάδιο (Dumper & Larkin, 2012).

Τέλος, η ίδια η επιστημονική και συστηματική μελέτη της συγκρουσιακής κληρονομιάς, δύναται να ιδωθεί ως μια πρακτική που μειώνει την ασυμμετρία μεταξύ των κυρίαρχων κρατικών αφηγήσεων και των αποσιωπημένων μνημών των «άλλων» κοινοτήτων (Harrowell & Sellick, 2024). Μέσω της ανάδειξης των πολλαπλών ιστορικών στρωμάτων και της κριτικής ανάλυσης του «Εγκεκριμένου Λόγου για την Κληρονομιά», η έρευνα αποκαλύπτει το βάθος των διαφωνιών και αναδεικνύει τη συνύπαρξη πολλαπλών ιστορικών αφηγήσεων και στρωμάτων μνήμης. Με αυτόν τον τρόπο, η μελέτη της κληρονομιάς συμβάλλει στη διαμόρφωση ενός διυποκειμενικού χώρου διαλόγου, ο οποίος επιτρέπει την κατανόηση της φύσης της σύγκρουσης και δημιουργεί τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την υπέρβαση της πόλωσης και την προώθηση της ειρηνικής συνύπαρξης (Harrowell & Sellick, 2024; Jackson & Sørensen, 2006).

Βιβλιογραφία

- Academic Community. (2020, 07 01). *An open letter about the status of Hagia Sophia*. Medium. <https://medium.com/@hagiasophia/an-open-letter-about-the-status-of-hagia-sophia-bea9afd1a62f>
- Ahren, R. (2019, 01 01). 69 years after joining, Israel formally leaves UNESCO; so, too, does the US. *The Times of Israel*. <https://www.timesofisrael.com/69-years-after-joining-israel-formally-leaves-un-cultural-body/>
- AKDN. (n.d.-a). *Restoration of Al-Aqsa Mosque*. Aga Khan Development Network. <https://the.akdn/en/how-we-work/our-agencies/aga-khan-trust-culture/akaa/restoration-al-aqsa-mosque>
- AKDN. (n.d.-b). *Old City of Jerusalem Revitalisation Programme*. Aga Khan Development Network. <https://the.akdn/en/how-we-work/our-agencies/aga-khan-trust-culture/akaa/old-city-jerusalem-revitalisation-programme>
- Aktay, Y. (2020, 07 25). Muslims' promise to Muslims through Hagia Sophia. *Yeni Şafak*. <https://en.yenisafak.com/columns/yasin-aktay/muslims-promise-to-muslims-through-hagia-sophia-2047532>
- Alashqar, Y. (2022). Heritage in the Israeli–Palestinian Conflict, Sociopolitical Perspective. In I. AlDajani, & M. Leiner (Eds.), *Reconciliation, Heritage and Social Inclusion in the Middle East and North Africa*. Springer.
- Albert, M., Bernecker, R., Cave, C., Prodan, A., & Ripp, M. (2022). Introduction into the overall message of the book: Destruction of heritage Is destroying identity – shared responsibility is therefore our common task for the future. In M. Albert, R. Bernecker, C. Cave, A. Prodan, & M. Ripp (Eds.), *50 years World Heritage Convention: Shared responsibility – conflict & reconciliation* (pp. 3-28). Springer. <https://doi.org/https://doi.org/10.1007/978-3-031-05660-4>
- Amiry, S., & Bshara, K. (2007). Political conflict and recovery of cultural heritage in Palestine. In N. Stanley-Price (Ed.), *Cultural Heritage in Postwar Recovery. Papers from the ICCROM FORUM held on October 4-6, 2005* (pp. 68-74). ICCROM.
- Apaydin, V. (2020). Introduction: Why cultural memory? In V. Apaydin (Ed.), *Critical perspectives on cultural memory and heritage: Construction, transformation and destruction* (pp. 1-9). UCL Press. <https://doi.org/https://doi.org/10.14324/111.9781787354845>
- Arnal, V. (2020). Destructive trends in contemporary armed conflicts and the overlooked aspect of intangible cultural heritage: A critical comparison of the protection of cultural heritage under IHL and the Islamic law of armed conflict. *International Review of the Red Cross*, 102(914), pp. 539–558. <https://doi.org/10.1017/S1816383121000461>
- Ashworth, G. J., Graham, B., & Tunbridge, J. E. (2007). *Pluralising pasts: Heritage, identity and place in multicultural societies*. Pluto Press. <https://doi.org/https://doi.org/10.2307/j.ctt18mvnhw>
- Assmann, A. (2011). *Cultural memory and western civilization: Functions, media, archives*. Cambridge University Press.
- Ayasofya Camii. (n.d.). *Ayasofya Camii*. <https://www.ayasofyacamii.gov.tr/tr/uluslararasi-hukuk>

- Azak, U. (2021). From Museum to National Temple: Hagia Sophia as a nationalist site of memory in the 1950s and 1960s. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 8(1), pp. 191–196. <https://doi.org/10.2979/jottturstuass.8.1.12>
- Azak, U. (2022). ‘The Hagia Sophia Cause’ and the emergence of Ottomanism in the 1950s. *Turkish Historical Review*, 13(1-2), pp. 100-121. <https://doi.org/10.1163/18775462-bja10037>
- Bawary, M. (2020). Preface: The position of the Afghan Government on the potential reconstruction of the eastern Buddha statue. In M. Nagaoka (Ed.), *The future of the Bamiyan Buddha statues: Heritage reconstruction in theory and practice* (pp. ix-x). Springer Nature. <https://doi.org/https://doi.org/10.1007/978-3-030-51316-0>
- BBC. (2019, October 25). Uluru climbing ban: Tourists scale sacred rock for final time. <https://www.bbc.com/news/world-australia-50151344>
- BBC. (2020, 07 10). Hagia Sophia: Turkey turns iconic Istanbul museum into mosque. BBC. <https://www.bbc.com/news/world-europe-53366307>
- Benson, P. (2026, 01 21). *Israel Police Loosen Temple Mount Prayer Restrictions for Jewish Visitors*. Israel.com. <https://israel.com/security/israel-police-loosen-temple-mount-prayer-restrictions-for-jewish-visitors/>
- Berkovits, S. (2025). The Risk of Changing the Status Quo on the Temple Mount. *Strategic Assessment*, 28(1), pp. 117-131. https://www.inss.org.il/strategic_assessment/temple-mount/
- Blessing, P., & Yayıcıoğlu, A. (2021). Reflecting on Reactions to Hagia Sophia's Reopening as a Mosque. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 8(1), pp. 197-200.
- Bouchenaki, M. (2020). *Report on the 1st UNESCO Advisory mission to the World Heritage property: Historic Areas of Istanbul (Turkey), 05-09 October 2020*. <https://whc.unesco.org/en/documents/188386/>
- Bouchenaki, M. (2021). *Report on the 2nd UNESCO Advisory mission to the World Heritage property: Historic Areas of Istanbul (Turkey), 29 January-3 February 2021*.
- Breger, M., & Hammer, L. (2023). *The contest and control of Jerusalem's Holy Sites: A historical guide to legality, status, and ownership*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108886420>
- Brosché, J., Legnér, M., Kreutz, J., & Ijla, A. (2017). Heritage under attack: Motives for targeting cultural property during armed conflict. *International Journal of Heritage Studies*, 23(3), pp. 248-260. <https://doi.org/https://doi.org/10.1080/13527258.2016.1261918>
- Bull, A. (2021). *Approaches to memory in dealing with difficult/dissonant heritage*. https://scholar.google.co.uk/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=xtcHUGEAAAAAJ&cstart=20&pagesize=80&citation_for_view=xtcHUGEAAAAAJ:5tno0g5mFcC
- Cho, H. (2023). Uses of Hagia Sophia: Politics, Heritage and the Imperative for Inclusive Management. *Journal of Heritage Management*, 8(2), pp. 210-226. <https://doi.org/https://doi.org/10.1177/24559296231213959>
- Coruhlu, Y., Uzun, B., & Yildiz, O. (2020). Conflict over the use of Hagia Sophia: The legal case. *Land*, 9(350), pp. 1-18. <https://doi.org/doi:10.3390/land9100350>
- Creighton, O. (2007). Contested Townscapes: The Walled City as World Heritage. *World Archaeology*, 39(3), pp. 339-354. <https://www.jstor.org/stable/40026204>

- Daily Sabah. (2020, 07 24). Hagia Sophia reopens as mosque with 1st prayers in 86 years. *Daily Sabah*. <https://www.dailysabah.com/politics/hagia-sophia-reopens-as-mosque-with-1st-prayers-in-86-years/news>
- Danforth, N. (2020, 07 31). The Mosque, the Dam, and Erdogan's Widening Culture War: The Linked Fates of Two Cultural Heritage Sites in Turkey. *Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/articles/turkey/2020-07-31/mosque-dam-and-erdogans-widening-culture-war>
- Detling, K. J. (1993). Eternal silence: The destruction of cultural property in Yugoslavia. *Maryland Journal of International Law*(17). <https://digitalcommons.law.umaryland.edu/mjil/vol17/iss1/5>
- Documento. (2025, 05 05). Ρωγμές και σκαλωσιές στην Αγία Σοφία. *Documento*. <https://www.documentonews.gr/article/rogmes-kai-skalosies-stin-agia-sofia/>
- Doig, A. (2020). *A History of the Church through Its Buildings*. Oxford University Press.
- Dong, X. (2023). *Understanding Heritage Delisting: a Comparative Study of UNESCO's World Heritage List and National Historic Landmark in the United States*. Master Thesis, University of Pennsylvania. <https://repository.upenn.edu/handle/20.500.14332/58833>
- Dubrovački muzeji. (n.d.). *Dubrovnik and UNESCO*. <https://www.dumus.hr/en/cultural-history-museum/exhibition/dubrovnik-and-unesco/>
- Dumper, M. (2006). Cities of the Middle East and North Africa: A Historical Encyclopedia. In M. Dumper, & B. Stanley (Eds.). ABC-CLIO.
- Dumper, M., & Larkin, C. (2012). The politics of heritage and the limitations of international agency in contested cities: A study of the role of UNESCO in Jerusalem's Old City. *Review of International Studies*(38), pp. 25-52. <https://doi.org/10.1017/S026021051100026X>
- Eichner, I., Levy, E., Elisha, B., & Case, R. (2015, 10 25). *Netanyahu officially confirmed following understandings with Jordan: Only Muslims will pray on the Temple Mount*. ynet. <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4715674,00.html>
- Ekathimerini. (2022, 07 14). Fresh damage done on Hagia Sofia's Imperial Gate. *Ekathimerini*. <https://www.ekathimerini.com/news/1189049/fresh-damage-done-on-hagia-sofias-imperial-gate/>
- Elcheikh, Z. (2022). Palmyra: Bridging past and future. In *50 years World Heritage Convention: Shared responsibility – conflict & reconciliation* (M. T. Albert, R. Bernecker, C. Cave, A. C. Prodan, & M. Ripp, Trans., pp. 163-173). Springer.
- Eldem, E. (2021). The reconversion of the Hagia Sophia into a mosque: A historian's perspective. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 8(1), pp. 243–260. <https://doi.org/10.2979/jottturstuass.8.1.19>
- Eloundou, L., & Cissé, L. (2018). Reconstruction of the mausoleums in Timbuktu: The role of local communities. *World Heritage Review*(86), pp. 48-53. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000261275>
- EPRS. (2020). *Hagia Sophia: Turkey's secularism under threat*. European Parliamentary Research Service. <https://share.google/L4KljtOO6DA7HEP0>
- Erdogan, K. (2025, 11 24). Heavy crane truck driven onto Hagia Sophia floor during restoration sparks concern. *Türkiye Today*. <https://www.turkiyetoday.com/culture/heavy-crane-truck-driven-onto-hagia-sophia-floor-during-restoration-sparks-concern-3210308?s=1>
- EUPA. (2020a, 06 22). *European Parliament*. Parliamentary question-P-003705/2020. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/P-9-2020-003705_EL.html

- EUPA. (2020b, 07 21). *European Parliament*. Parliamentary question-E-004318/2020. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-9-2020-004318_EL.html
- Fishman, L. (2022). Implications of the Conversion of Hagia Sophia into a Mosque, Inside and Outside Turkey. *IEMed. Mediterranean Yearbook 2022*, pp. 351-353. IEMed. Mediterranean Yearbook 2022. <https://www.iemed.org/publication/implications-of-the-conversion-of-hagia-sophia-into-a-mosque-inside-and-outside-turkey/>
- Franceschini, C. (2018). UNESCO, Religious Freedoms and World Cultural Heritage in the Old City of Jerusalem: the line of fire between challenges, comparisons and new perspectives. *Rivista telematica*(37). <https://doi.org/https://doi.org/10.13130/1971-8543/10838>
- Francioni, F., & Lenzerini, F. (2003). The Destruction of the Buddhas of Bamiyan and International Law. *European Journal of International Law*, 14(4), pp. 619–651. <https://doi.org/https://doi.org/10.1093/ejil/14.4.619>
- Frazer, S. (2020, July 11). Turkey's president formally makes Hagia Sophia a mosque. *Associated Press*. <https://apnews.com/general-news-4bc9aeea3f21e438187a6c2b76c52aa0>
- Galor, K. (2017). *Finding Jerusalem: Archaeology between Science and Ideology*. University of California Press. <https://doi.org/https://chooser.crossref.org/?doi=10.1353%2Fbook.63418>
- Gentry, K., & Smith, L. (2019). Critical heritage studies and the legacies of the late-twentieth century heritage canon. *International Journal of Heritage Studies*, 25(11), pp. 1148-1168. <https://doi.org/https://doi.org/10.1080/13527258.2019.1570964>
- Goodyear, M. (2021). Heaven or Earth: The Hagia Sophia Re-Conversion, Turkish and International Law, and the Special Case of Universal Religious Sites. *UCLA Journal of Islamic and Near Eastern Law*, 19(1), pp. 51-82. <https://doi.org/10.5070/N419156052>
- Grad Dubrovnik. (n.d.-a). *Destruction in the Old City*. <https://www.dubrovnik.hr/stradanje-grada/the-destruction-and-restoration-dubrovnik-1991-2000/destruction-old-city>
- Grad Dubrovnik. (n.d.-b). *UNESCO and the assault on Dubrovnik*. <https://www.dubrovnik.hr/stradanje-grada/the-destruction-and-restoration-dubrovnik-1991-2000/unesco-and-the-assault-on-dubrovnik>
- Grad Dubrovnik. (n.d.-c). *Devastation and restoration of roofs*. <https://www.dubrovnik.hr/stradanje-grada/the-destruction-and-restoration-dubrovnik-1991-2000/devastation-restoration-roofs>
- Gradstein, L. (2026, 02 13). Jews pray on Jerusalem's Temple Mount as decades-old status quo begins to shift. *The Jerusalem Post*. The Jerusalem Post. <https://www.jpost.com/israel-news/article-886380>
- Graham, B., Ashworth, G., & Tunbridge, J. (2000). *A geography of heritage: Power, culture and economy*. Taylor & Francis Group.
- Hadzimuhamedovic, A., & Bouchenaki, M. (2018). Reconstruction of the Old Bridge in Mostar. *World heritage review*(86), pp. 20-26. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000261515>
- Han, J., Bawary, M., & Bruno, A. (2018). The Bamiyan Buddhas: Issues of reconstruction. *World Heritage Review*(86), pp. 40-45.
- Harrison, R. (2013). *Heritage: Critical approaches*. Routledge.
- Harrowell, E., & Sellick, P. (2024). Contested heritage in Susya: Asymmetry and possibilities for peace. *Cooperation and Conflict*, 59(4), pp. 545–568. <https://doi.org/10.1177/00108367231205007>

- Harvey, D. (2001). Heritage pasts and heritage presents: Temporality, meaning and the scope of heritage studies. *International Journal of Heritage Studies*, 7(4), pp. 319-338. <https://doi.org/https://doi.org/10.1080/13581650120105534>
- Herrin, J. (2020, 07 15). Converting Hagia Sophia into a mosque is an act of cultural cleansing. *The Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/opinions/2020/07/15/converting-hagia-sophia-into-mosque-is-an-act-cultural-cleansing/>
- ICC. (2016). The Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi (Al Mahdi Case). ICC-01/12-01/15. <https://www.legal-tools.org/doc/042397/>
- ICOMOS Turkey. (2020, 07 15). *ICOMOS and ICOM Joint Statement on Hagia Sophia (Istanbul, Turkey)*. <https://www.icomos.org/actualite/statement-hagia-sophia/>
- ICOMOS, & ICOM. (2020, 07 15). *ICOMOS and ICOM Joint Statement on Hagia Sophia (Istanbul, Turkey)*. ICOMOS. <https://www.icomos.org/actualite/statement-hagia-sophia/>
- ICTY. (2004). Sentencing Judgment Prosecutor v. Miodrag Jokic (Case No. IT-01-42/1-S), 18.03.2004. https://www.icty.org/x/cases/miodrag_jokic/tjug/en/jok-sj040318e.pdf
- IGOV. (2017, 10 12). *PM Netanyahu Welcomes US Pres. Trump's Decision to Withdraw from UNESCO*. gov.il. <https://www.gov.il/en/pages/spokeunesco121017>
- IMFA. (1974). 45: *Foreign Ministry reaction to the UNESCO Resolution*. Israel Ministry of Foreign Affairs. <https://www.gov.il/en/pages/45-foreign-ministry-reaction-to-the-unesco-resolution-21-november-1974>
- IMFA. (2011). Israel's reaction to the UNESCO vote. <https://www.gov.il/en/pages/israel-reaction-unesco-vote-5-oct-2011>
- Jackson, R., & Sørensen, G. (2006). *Θεωρία και μεθοδολογία των διεθνών σχέσεων: Η σύγχρονη συζήτηση*. Gutenberg.
- Johannot-Gradis, C. (2015). Protecting the past for the future: How does law protect tangible and intangible cultural heritage in armed conflict? *International Review of the Red Cross*, 97(900), pp. 1253–1275. <https://doi.org/10.1017/S1816383115000879>
- JT. (2023, 09 12). Old City of Jerusalem, its walls member of List of World Heritage Sites in Danger — UNESCO. *The Jordan Times*. <https://jordantimes.com/news/local/old-city-jerusalem-its-walls-member-list-world-heritage-sites-danger-%E2%80%94-unesco>
- JT. (2025, 07 09). Jordan welcomes UNESCO decision to keep Jerusalem's Old City on Endangered Heritage List. *The Jordan Times*. <https://jordantimes.com/news/local/jordan-welcomes-unesco-decision-to-keep-jerusalems-old-city-on-endangered-heritage-list>
- JTA. (2015, 09 10). *Israel outlaws Muslim groups that confront Jews on Temple Mount*. Jewish Telegraphic Agency. <https://www.jta.org/2015/09/10/israel/israel-outlaws-muslim-groups-that-confront-jews-on-temple-mountain>
- Katipoğlu, C., & Caner-Yüksel, Ç. (2010). Hagia Sophia 'Museum': A humanist project of the Turkish Republic. In C. Bilsel, K. Esmark, N. Kızılyürek, & Ó. Rastrick (Eds.), *Constructing cultural identity, representing social power* (pp. 205–225). Plus-Pisa University Press.
- Kaya, D. I., & Calhan, M. (2018). Impediment or resource? Contextualisation of the shared built heritage in Turkey. In J. Rodenberg, & P. Wagenaar (Eds.), *Cultural contestation: Heritage, identity and the role of government* (pp. 81-103). (Palgrave Studies in Cultural Heritage and Conflict). Palgrave Macmillan. https://doi.org/https://doi.org/10.1007/978-3-319-91914-0_5

- Keane, D., & Azarova, V. (2013). UNESCO, Palestine, and archaeology in conflict. *Denver Journal of International Law & Policy*, 41(3), pp. 309-344.
<https://digitalcommons.du.edu/djilp/vol41/iss3/2/>
- Klauswitz, K. (1999). *Περί του πολέμου*. Εκδόσεις Βάνιας.
- Klein, M. (2001). *Jerusalem: The contested city*. Hurst & Company.
- Kouri, M. (2017). Ownership and Participation: Democratizing the administration of antiquities. *Zarządzanie w Kulturze*, 18(1), pp. 41-60.
<https://doi.org/https://doi.org/10.4467/20843976ZK.17.004.6287>
- Krämer, T. (2019, 01 01). Israel and US quit UNESCO. *DW*.
<https://www.dw.com/en/goodbye-unesco-israel-and-us-quit-un-heritage-agency/a-46910385>
- Lennon, J. (2009). Port Arthur, Norfolk Island, New Caledonia: Convict prison islands in the Antipodes. In W. Logan, & K. Reeves (Eds.), *Places of pain and shame: Dealing with 'difficult heritage'* (pp. 165-181). Routledge.
<https://doi.org/https://doi.org/10.4324/9780203885031>
- Liu, Y., Dupre, K., & Jin, X. (2020). A systematic review of literature on contested heritage. *Current Issues in Tourism*, 24(4), pp. 442-465.
<https://doi.org/https://doi.org/10.1080/13683500.2020.1774516>
- Lixinski, L. (2018). Religious cultural heritage: The law and politics of conservation, iconoclasm and identity. In G. Hooper (Ed.), *Heritage at the Interface: Interpretation and Identity* (pp. 1-23). University Press of Florida.
- Lixinski, L., & Tzevelekos, V. (2020). The Hagia Sophia, secularism, and International Cultural Heritage Law. *American Society of International Law Insights*, 24(25), pp. 1-7. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3968229
- Logan, W., & Reeves, K. (2009). Introduction: Remembering places of pain and shame. In W. Logan, & K. Reeves (Eds.), *Places of pain and shame: Dealing with 'difficult heritage'* (1st ed., pp. 1-14). Routledge.
<https://doi.org/https://doi.org/10.4324/9780203885031>
- Macdonald, S. (2009). *Difficult heritage: Negotiating the Nazi past in Nuremberg and beyond* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/https://doi.org/10.4324/9780203888667>
- Maoz, M. (2015). A national or religious conflict? The dispute over the Temple Mount/Al-Haram Al-Sharif in Jerusalem. *Palestine-Israel Journal*, 4-21(1), pp. 25-32.
<https://cris.huji.ac.il/en/publications/a-national-or-religious-conflict-the-dispute-over-the-temple-moun/>
- Marwecki, D. (2019, 02 14). *Why Did the U.S. and Israel Leave UNESCO?* E-International Relations. <https://www.e-ir.info/2019/02/14/why-did-the-u-s-and-israel-leave-unesco/>
- Masters, B. (2009). Jerusalem. In G. Ágoston, & B. Masters (Eds.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire* (pp. 299-300).
- McDowell, S. (2008a). Heritage, memory and identity. In B. Graham, & P. Howard (Eds.), *The Ashgate Research Companion to heritage and identity* (1st ed., pp. 37-54). Ashgate Publishing.
- McDowell, S. (2008b). Selling conflict heritage through tourism in peacetime Northern Ireland: Transforming conflict or exacerbating difference? *International Journal of Heritage Studies*, 14(5), pp. 405-421.
<https://doi.org/https://doi.org/10.1080/13527250802284859>

- Merryman, J. (1986). Two ways of thinking about cultural property. *The American Journal of International Law*, 80(4), pp. 831-853.
<https://doi.org/https://doi.org/10.2307/2202065>
- Meskel, L. (2002). Negative heritage and past mastering in archaeology. *Anthropological Quarterly*, 75(3). <https://doi.org/https://doi.org/10.1353/anq.2002.0050>
- Methodiou, H. (2023). The Justinian Hagia Sophia May Not Make it to 2050. In W. H. Watch, *World Heritage Watch Report 2023* (pp. 52-55). World Heritage Watch.
- Middle East Monitor. (2026, 04 03). *Israel continues to bar Muslims from Friday prayers at Al-Aqsa Mosque*. Middle East Monitor.
<https://www.middleeastmonitor.com/20260403-israel-continues-to-bar-muslims-from-friday-prayers-at-al-aqsa-mosque/>
- Nathanailidis, S. (2021). The political risk of converting Hagia Sophia back into a mosque in the year 2020. *Global Journal of Political Science and Administration*, 9(2), pp. 34-41. <https://doi.org/https://doi.org/10.37745/gjpsa.2013>
- Necipoğlu, G. (1992). The life of an imperial monument: Hagia Sophia after Byzantium. In R. Mark, & A. Çakmak (Eds.), *Hagia Sophia From the Age of Justinian to the Present* (pp. 195–225). Cambridge University Press.
- Nodari, M. (2000). Dubrovnik reborn. *The UNESCO courier*, 53(2), pp. 40-42.
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000118812>
- Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. *JSTOR*, 26, pp. 7-24.
<https://doi.org/https://doi.org/10.2307/2928520>
- Nora, P. (1996). From lieux de memoire to realms of memory. In P. Nora, & L. Kritzman (Eds.), *Realms of Memory: The construction of the French past* (Vol. 1 Conflicts and Divisions, pp. xv-xxiv). Columbia University Press.
- O'Toole, M. (2016). *Who are the guardians of al-Aqsa?* ALJAZEERA.
<https://interactive.aljazeera.com/aje/2016/al-aqsa-mosque-jerusalem-360-degrees-tour-4k-video/the-protectors-of-al-aqsa-jerusalem.html>
- Ottone, E. (2021). *Commemorating 20 years since the destruction of two Buddhas of Bamiyan, Afghanistan*. UNESCO. <https://whc.unesco.org/en/news/2253/>
- Pasikowska-Schnass, M. (2016). *Protection of cultural heritage in armed conflicts*. Think Tank European Parliament.
[https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2016\)579081](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2016)579081)
- Patel, D. (2021, 10 28). *The Impact of the May 2021 Hamas-Israel Confrontation*. Brandeis University. <https://www.brandeis.edu/crown/publications/crown-conversations/cc-10.html>
- Perlov, O., & Lindenstrauss, G. (2020, 07 21). *The Empire Strikes Back: The Arab World on the Decision to Convert Hagia Sophia Back into a Mosque*. INSS.
<https://www.inss.org.il/publication/hagia-sophia/>
- Phillips, M. (1996). Jerusalem: Temple Mount. In T. Ring, N. Watson, & P. Schellinger (Eds.), *Middle East and Africa: International dictionary of historic places* (pp. 379-382). Routledge.
- PMIMOF. (2025, 02 27). *Permanent Mission of Israel to the Multilateral Organizations in France*. The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). https://embassies.gov.il/multilateral-organizations-france/en/the-mission/departments/united-nations-educational-scientific-and-cultural-organization-unesco?utm_
- POTROT. (2020, 07 10). *With its new status, Hagia Sophia, the shared heritage of humanity, will continue to embrace all*. Presidency Of The Republic Of Türkiye.

- <https://www.tccb.gov.tr/en/news/542/120584/-with-its-new-status-hagia-sophia-the-shared-heritage-of-humanity-will-continue-to-embrace-all->
- Reuters. (2026, 03 20). *Jerusalem's Old City is hit during Iranian missile attack*. Reuters. <https://www.reutersconnect.com/item/jeruselems-old-city-is-hit-during-iranian-missile-attack/dGFnOnJldXRlcnMuY29tLDIwMjY6bmV3c21sX1ZBNTkyMDIwMDMyMDI2UIAx>
- Rigney, A., & Erll, A. (2009). Cultural Memory and its Dynamics. In A. Erll, & A. Rigney (Eds.), *Mediation, remediation, and the dynamics of cultural memory* (pp. 1-11). De Gruyter. <https://doi.org/https://doi.org/10.1515/9783110217384>
- Ring, T., Watson, N., & Schellinger, P. (1995). İstanbul (İstanbul, Turkey): Hagia Sophia. In T. Ring, N. Watson, & P. Schellinger (Eds.), *Southern Europe: International Dictionary of Historic Places* (1 ed., Vol. 3, pp. 343-347). Routledge.
- Rodenberg, J., & Wagenaar, P. (2018). Cultural contestation: Heritage, identity and the role of government. In J. Rodenberg, & P. Wagenaar (Eds.), *Cultural contestation: Heritage, identity and the role of government* (pp. 1-10). (Palgrave Studies in Cultural Heritage and Conflict). Palgrave Macmillan. https://doi.org/https://doi.org/10.1007/978-3-319-91914-0_1
- Rössler, M. (2021). World heritage and reconstruction: An overview and lessons learnt for the Bamiyan Valley. In M. Nagaoka (Ed.), *The future of the Bamiyan Buddha statues: Heritage reconstruction in theory and practice* (pp. 99-111). Springer Nature. <https://doi.org/https://doi.org/10.1007/978-3-030-51316-0>
- Rothnie, N. (1992). *The Baedeker Blitz. Hitler's attack on Britain's historic cities*. Ian Allan Publishing.
- Samuels, K. (2018). *Mobilizing Heritage: Anthropological Practice and Transnational Prospects*. University Press of Florida.
- Sather-Wagstaff, J. (2011). *Heritage that hurts: Tourists in the memoryscapes of 11 September*. Left Coast Press.
- Sather-Wagstaff, J. (2015). Heritage and memory. In E. Waterton, & S. Watson (Eds.), *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research* (pp. 191-203). Palgrave Macmillan. https://doi.org/https://doi.org/10.1057/9781137293565_12
- Scham, S., & Yahya, A. (2003). Heritage and reconciliation. *Journal of Social Archaeology*, 3, pp. 399-416.
- Schipper, F. (2022). UNESCO World heritage and cultural property protection in the event of armed conflict. In M. Albert, R. Bernecker, C. Cave, A. Prodan, & M. Ripp (Eds.), *50 years World Heritage Convention: Shared responsibility – conflict & reconciliation* (pp. 151-162). Springer. <https://doi.org/https://doi.org/10.1007/978-3-031-05660-4>
- Shaw, W. (2003). *Possessors and possessed: Museums, archaeology, and the visualization of history in the late Ottoman Empire*. University of California Press.
- Sherwood, H. (2011, 31 10). US pulls Unesco funding after Palestine is granted full membership. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2011/oct/31/unesco-backs-palestinian-membership>
- Smith O'Neil, M. (2020). The Mughrabi quarter digital archive and the virtual Illés relief initiative. *Jerusalem Quarterly*(81). <https://www.palestine-studies.org/en/node/1650013>

- Smith, L. (2006). *Uses of heritage* (1st ed.). Routledge.
<https://doi.org/https://doi.org/10.4324/9780203602263>
- Sonkoly, G., & Vahtikari, T. (2018). *Innovation in cultural heritage research: For an integrated European research policy*. Publications Office of the European Union.
<https://doi.org/https://data.europa.eu/doi/10.2777/673069>
- Steiner, S., & Neumeier, E. (2021). “A church is never just a church”: Hagia Sophia and the mutability of monuments. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 8(1), pp. 215-221. <https://doi.org/10.2979/jotturstuass.8.1.16>
- Stone, P. G. (2015). The challenge of protecting heritage in times of armed Conflict. *Museum International*, 67(1-4), pp. 40-54.
<https://doi.org/https://doi.org/10.1111/muse.12079>
- Suchkov, M. (2020, 07 14). *Why did Moscow call Ankara’s Hagia Sophia decision “Turkey’s internal affair”?* Middle East Institute. <https://mei.edu/publication/why-did-moscow-call-ankaras-hagia-sophia-decision-turkeys-internal-affair/>
- Techera, E. (2007). Protection of cultural heritage in times of armed conflict: The international legal framework revisited. *Macquarie Journal of International and Comparative Environmental Law*, 4(1), pp. 1-20.
https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1023474
- The New York Times. (2020, 07 23). The Hagia Sophia was a cathedral, a mosque and a museum. It’s converting again.
<https://www.nytimes.com/2020/07/22/opinion/hagia-sophia-mosque.html>
- Thomas, J., & Nelson, J. (2003). *Μέθοδοι έρευνας στη φυσική δραστηριότητα*. Εκδόσεις Πασχαλίδης.
- Thomas, S., Herva, V.-P., Seitsonen, O., & Koskinen-Koivisto, E. (2019). Dark Heritage. In C. Smith (Ed.), *Encyclopaedia of Global Archaeology*. Springer.
https://www.researchgate.net/publication/336231156_Dark_Heritage
- Tunbridge, J. E., & Ashworth, G. J. (1996). *Dissonant heritage: The management of the past as a resource in conflict*. Wiley.
- UN. (1967). United Nations General Assembly Resolution 2253 (1967).
<https://ecf.org.il/issues/issue/135>
- UN. (1974). *The inter-governmental organizations*. United Nations.
<https://share.google/plwstUoL4cavFnRQN>
- UN. (2024a, 04 18). *US vetoes Palestine’s request for full UN membership*. United Nations.
<https://news.un.org/en/story/2024/04/1148731>
- UN. (2024b). Admission of new Members to the United Nations – General Assembly Resolution (A/RES/ES-10/23). 10.05.2024.
<https://www.un.org/unispal/document/admission-of-new-members-10may24/>
- UN. (2025). New York Declaration on the Peaceful Settlement of the Question of Palestine and the Implementation of the Two-State Solution. A/CONF.243/2025/1. 4.08.2025.
<https://www.un.org/unispal/document/un-high-level-international-conference-new-york-declaration-29jul2025/>
- UN. (n.d.-a). *Member States*. United Nations. <https://www.un.org/about-us/member-states#gotoT>
- UN. (n.d.-b). *The question of Palestine*. United Nations.
<https://www.un.org/unispal/history/>
- UNESCO. (1945). *Constitution of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization: November 16, 1945, London*. UNESCO.
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000382500>

- UNESCO. (1954a). *Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention: May 14, 1954, Hague.* <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-protection-cultural-property-event-armed-conflict-regulations-execution-convention?hub=415>
- UNESCO. (1954b). *Protocol to the convention for the protection of cultural property in the event of armed conflict: May 14, 1954, Hague.* UNESCO. <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/protocol-convention-protection-cultural-property-event-armed-conflict?hub=415>
- UNESCO. (1968). *Records of General Conference. Fifteenth Session: 1968, Paris.* <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000114047>
- UNESCO. (1970). *Convention on the means of prohibiting and preventing the illicit import, export and transfer of ownership of cultural property: November 14, 1970, Paris.* <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-means-prohibiting-and-preventing-illicit-import-export-and-transfer-ownership-cultural>
- UNESCO. (1972). *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage: October 17 - November 21, 1972, Paris.* <https://whc.unesco.org/en/conventiontext/>
- UNESCO. (1974). *Records of General Conference. Eighteenth Session: October 17 - November 23, 1974, Paris.* UNESCO. https://www.nsz.hr/datoteke/preporuka_UNESCOa_znanost.pdf
- UNESCO. (1982a). *World Conference on Cultural Policies: July 26 - August 6, 1982, Mexico City.* UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000052505>
- UNESCO. (1982b). *Report of Justification for inscription on the List of World Heritage in Danger, 1982. World Heritage Committee, Sixth Session: 13-17 December, 1982, Paris.* UNESCO. <https://whc.unesco.org/archive/repcom82.htm#jerusalem>
- UNESCO. (1999). *Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict: March 26, 1999, Hague.* <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000130696>
- UNESCO. (2001). *UNESCO Universal Declaration on Cultural Diversity: November 2, 2001, Paris.* <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/unesco-universal-declaration-cultural-diversity>
- UNESCO. (2003a). *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage: October 17, 2003, Paris.* <https://ich.unesco.org/en/convention>
- UNESCO. (2003b). *UNESCO Declaration concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage: October 17, 2003, Paris.* <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/unesco-declaration-concerning-intentional-destruction-cultural-heritage>
- UNESCO. (2005). *World Heritage Committee, Decision 29 COM 8B.49.* <https://whc.unesco.org/en/decisions/514/>
- UNESCO. (2007a). *Synthesis of the Action Plan for the safeguarding of the cultural heritage of the Old City of Jerusalem.* <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000382614>
- UNESCO. (2007b). *Report of the UNESCO technical mission to the Old City of Jerusalem.* <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000150407>
- UNESCO. (2010). *Executive Board, 185 EX/DECISIONS.* <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000189993.page=43>
- UNESCO. (2011). *Records of the General Conference, 36th session, Paris, v. 2: proceedings.* <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000235201>

- UNESCO. (2013a). World Heritage Committee, Decision 37 COM 7B.57. <https://whc.unesco.org/en/decisions/5069/>
- UNESCO. (2013b). *Jerusalem's cultural heritage – Implementation of action plan – UNESCO Gen. Conf 37th session/Director-General's progress report*. UNESCO.
- UNESCO. (2014). Jerusalem and the Implementation of 37 C/Resolution 44 and 192 EX/Decision 11. *Executive Board, 194th session, Paris*. <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-209371/>
- UNESCO. (2016a). *Satellite-based damage assessment of cultural heritage sites: 2015 summary report of Iraq, Nepal, Syria & Yemen*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245203?posInSet=1&queryId=3f02c351-7daf-4e91-a88f-889dd6dfb32b>
- UNESCO. (2016b). Occupied Palestine. Draft Decision. 200 EX/PX/DR.25.2 Rev. Paris, 12.10.2016. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246215>
- UNESCO. (2016c). World Heritage Committee, Decision 40 COM 7A.13. <https://whc.unesco.org/en/decisions/6818/>
- UNESCO. (2016d, 10 14). *Statement by the Director-General of UNESCO on the Old City of Jerusalem and its Walls, a UNESCO World Heritage site*. UNESCO. <https://whc.unesco.org/en/news/1568>
- UNESCO. (2017a). *A historic resolution to protect cultural heritage*. <https://courier.unesco.org/en/articles/historic-resolution-protect-cultural-heritage>
- UNESCO. (2017b). *Declaration by UNESCO Director-General Audrey Azoulay on the withdrawal of Israel from the Organization*. <https://www.unesco.org/en/articles/declaration-unesco-director-general-audrey-azoulay-withdrawal-israel-organization>
- UNESCO. (2019a). *UNESCO World Heritage in Turkey 2019*. (N. Ertürk, & Ö. Karakul, Eds.) UNESCO.
- UNESCO. (2019b). Jerusalem and the Implementation of 39 C/Resolution 36. *General Conference, 40th session, Paris 2019*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000371460>
- UNESCO. (2020a, 07 10). *UNESCO statement on Hagia Sophia, Istanbul*. <https://whc.unesco.org/en/news/2156/>
- UNESCO. (2020b, 11 14). *Statement by the Director of the UNESCO World Heritage Centre, on Hagia Sophia, Istanbul*. <https://whc.unesco.org/en/news/2197>
- UNESCO. (2021). World Heritage Committee, Decision 44 COM 7B.58. <https://whc.unesco.org/en/decisions/7775>
- UNESCO. (2023). World Heritage Committee, Decision 45 COM 7B.58. <https://whc.unesco.org/en/decisions/8336>
- UNESCO. (2024). World Heritage Committee, Decision 46 COM 7B.16. <https://whc.unesco.org/en/decisions/8542>
- UNESCO. (2025a). *The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>
- UNESCO. (2025b). World Heritage Committee, Decision 47 COM 7B.131. <https://whc.unesco.org/en/decisions/8855>
- UNESCO. (2025c). World Heritage Committee, Decision 47 COM 7A.38. <https://whc.unesco.org/en/decisions/8705>
- UNESCO. (2025d). *State of Conservation: Old City of Jerusalem and its Walls*. UNESCO. <https://whc.unesco.org/en/soc/4682#missions>
- UNESCO. (n.d.-a). *UNESCO in brief*. <https://www.unesco.org/en/brief?hub=171411>

- UNESCO. (n.d.-b). *Historic Areas of Istanbul*. <https://whc.unesco.org/en/list/356/>
- UNESCO. (n.d.-c). *World Heritage in Danger*. <https://whc.unesco.org/en/danger/>
- UNESCO. (n.d.-d). *Old City of Jerusalem and its Walls*. <https://whc.unesco.org/en/list/148/>
- UNESCO. (n.d.-e). *Israel Conventions ratified*. <https://www.unesco.org/en/countries/il/conventions>
- UNESCO. (n.d.-f). *Israel*. <https://whc.unesco.org/en/statesparties/il>
- UNESCO. (n.d.-g). *UNESCO Initiative on Heritage of Religious Interest*. UNESCO. <https://whc.unesco.org/en/religious-sacred-heritage/#strategy>
- UNESCO. (n.d.-h). *Jerusalem**. <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/1483/>
- UNESCO. (n.d.-i). *State of Palestine*. UNESCO. <https://www.unesco.org/en/countries/ps/conventions>
- UNESCO. (n.d.-j). *Hebron/Al-Khalil Old Town*. UNESCO. <https://whc.unesco.org/en/list/1565>
- UNESCO, & ICOMOS. (2024). *Mission Report Joint World Heritage Centre/ICOMOS Reactive Monitoring Mission to Historic Areas of Istanbul (Türkiye), 24-27 June 2024*.
- UN-HABITAT. (2021). *Restoration of cultural heritage and urban identity in Syria*. UN-HABITAT. https://unhabitat.org/sites/default/files/2022/09/heritage_paper.pdf
- UNIDROIT. (1995). *UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects: June 24, 1995, Rome*. <https://www.unidroit.org/instruments/cultural-property/1995-convention/>
- United Nations. (n.d.). *Member States*. <https://www.un.org/about-us/member-states#gotoT>
- UNSC. (1967). S_RES_242, November 22, 1967. United Nations Security Council. <https://digitallibrary.un.org/record/90717?v=pdf>
- UNSC. (2003). S/RES/1483, May 22, 2003. United Nations Security Council. <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n03/368/53/pdf/n0336853.pdf?OpenElement>
- UNSC. (2015). S/RES/2199, February 12, 2015. United Nations Security Council. [https://docs.un.org/en/S/RES/2199%20\(2015\)](https://docs.un.org/en/S/RES/2199%20(2015))
- USCBS. (n.d.). *Background to Protection of Cultural Property*. <https://uscbs.org/background/>
- USDOS. (2017). *Recognizing Jerusalem as Israel's Capital*. US Department of State. <https://2017-2021.state.gov/recognizing-jerusalem-as-israels-capital/>
- USDOS. (2020). *The Status of the Hagia Sophia*. US Department of State. <https://2017-2021.state.gov/the-status-of-the-hagia-sophia/?safe=1>
- Utaka, Y. (2009). The Hiroshima 'Peace Memorial': Transforming legacy, memories and landscapes. In W. Logan, & K. Reeves (Eds.), *Places of pain and shame: Dealing with 'difficult heritage'* (pp. 34-49). Routledge. <https://doi.org/https://doi.org/10.4324/9780203885031>
- Van der Aa, B. (2005). World Heritage as a Means of Marking Mexican Identity. In G. Ashworth, & B. Graham (Eds.), *Senses of place: Senses of time* (pp. 133-150). Routledge.
- Vestner, T. (2023). *The Divide between War and Peace*. Geneva Centre for Security Policy.
- Viejo Rose, D. (2007). Conflict and the deliberate destruction of cultural heritage. In H. Anheier, & Y. Isar (Eds.), *Conflicts and tensions* (pp. 102-118). <https://doi.org/https://doi.org/10.4135/9781446214671.n9>
- Viejo Rose, D., & Sørensen, M. (2015). Cultural heritage and armed conflict: New questions for an old relationship. In E. Waterton, & S. Watson (Eds.), *The Palgrave Handbook*

- of *Contemporary Heritage Research* (pp. 281-296). Palgrave Macmillan.
https://doi.org/https://doi.org/10.1057/9781137293565_18
- Walasek, H. (2015). *Bosnia and the destruction of cultural heritage*. Routledge.
<https://doi.org/https://doi.org/10.4324/9781315569789>
- Walasek, H. (2019). Cultural heritage and memory after ethnic cleansing in post-conflict Bosnia-Herzegovina. *International Review of the Red Cross*, 101(910), pp. 273-294.
<https://doi.org/10.1017/S1816383119000237>
- Warner, M. (2016). The last poor plunder from a bleeding land: The failure of international law to protect Syrian antiquities. *Brooklyn Journal of International Law*, 42(1), pp. 481-523. <https://brooklynworks.brooklaw.edu/bjil/vol42/iss1/9>
- Whittington, V., & Waterton, E. (2021). Closing the climb: Refusal or reconciliation in Uluru Kata Tjuta National Park? *Settler Colonial Studies*, 11(4), pp. 553-572.
<https://doi.org/https://doi.org/10.1080/2201473X.2021.2007749>
- Wollentz, G. (2020). *Landscapes of difficult heritage*. Palgrave Macmillan.
<https://doi.org/https://doi.org/10.1007/978-3-030-57125-2>
- Yackley, A. (2014, May 30). Muslims pray to turn Turkey's greatest monument back into a mosque. *Reuters*. <https://www.reuters.com/article/us-turkey-hagiasophia-idUSKBN0EA1QE20140530/>
- Yavuz, H., & Ozcan, N. (2019). 2019 Elections in Turkey: End of the Erdoğan Era? *Middle East Policy*, 26(2), pp. 85-94.
- Yeni Şafak. (2020, 06 09). Hagia Sophia mosque issue about Turkish sovereignty. *Yeni Şafak*. <https://en.yenisafak.com/turkiye/hagia-sophia-mosque-issue-about-turkish-sovereignty-3531575>
- Yenişafak. (2026, 03 30). Jordan: Israel's closure of Al-Aqsa, Holy Sepulchre is 'crime against religious freedom'. *Yenişafak*. <https://en.yenisafak.com/world/jordan-israels-closure-of-al-aqsa-holy-sepulchre-is-crime-against-religious-freedom-3716493>
- Yılmaz, N. (2009). Hagia Sophia (Ayasofya; Ayasofya Camii). In G. Ágoston, B. Masters, G. Ágoston, & B. Masters (Eds.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire* (pp. 243-245).
- Young, K. (2009). Auschwitz-Birkenau: The challenges of heritage management following the Cold War. In W. Logan, & K. Reeves (Eds.), *Places of pain and shame: Dealing with 'difficult heritage'* (pp. 50-67). Routledge.
<https://doi.org/https://doi.org/10.4324/9780203885031>
- Αβραμίδου, Σ. (2021). *Η ηθική διάσταση του τουρισμού πολιτισμικής κληρονομιάς: Η περίπτωση της Αγίας Σοφίας*. [Διπλωματική Εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο]. <https://apothesis.eap.gr/archive/item/153790>
- Αλεξόπουλος, Γ., & Φουσέκη, Κ. (2018). Η έννοια της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς και η σύγκρουση τοπικών και οικουμενικών αξιών: Το παράδειγμα του άβατου στη Μοναστική Πολιτεία του Αγίου Όρους. Στο Μ. Κοντοχρήστου (Επιμ.), *Διεθνές γίνεσθαι και πολιτισμός: Προκλήσεις και πολιτικές* (σσ. 127-148). Σιδέρης.
- Γάγγας, Δ. (2009). *Εισαγωγή στο διεθνές δίκαιο των ενόπλων συγκρούσεων*. Εκδόσεις Σιδέρης.
- Γεωργοπούλου, Β. (2016). *Η καταστροφή της πολιτιστικής κληρονομιάς από το ISIS ως απειλή ασφάλειας: Η αντίδραση της διεθνούς κοινότητας*. <https://www.archaiologia.gr/blog/2016/11/22/%CE%B7-%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%B1%CF%83%CF%84%CF%81%CE%BF%CF%86%CE%AE-%CF%84%CE%B7%CF%82->

- [%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82-%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CF%81%CE%BF%CE%BD-2/](#)
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (1999). *Πολιτισμός και εθνογραφία. Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*. Ελληνικά γράμματα.
- ΕΔ. (2020). *Δήλωση του Πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη*. Ελληνική Δημοκρατία. <https://www.primeminister.gr/2020/07/10/24378>
- Ζερβάκη, Α. (2018). Πολιτισμός και διεθνής οργάνωση: Η συμβολή της UNESCO στη διαμόρφωση των σύγχρονων πολιτιστικών διεθνών σχέσεων και διακυβέρνησης. Στο Μ. Κοντοχρήστου (Επιμ.), *Διεθνές γίνεσθαι και πολιτισμός: Προκλήσεις και πολιτικές* (σσ. 79-100). Εκδόσεις Ι.Σιδέρης.
- Ηλιάδη, Μ. (2023). *Μνήμη, ταυτότητα και πολιτική: Η περίπτωση του μνημείου της Αγίας Σοφίας*. [Διπλωματική Εργασία, ΕΑΠ]. <https://apothesis.eap.gr/archive/item/186566>
- Καραντράτος, Τ. (2024). *Αραβο-Ισραηλινή διένεξη: Ευρετήριο Στρατηγικών Όρων*. ΕΛΙΑΜΕΠ.
- Κόνσολα, Ν. (1995). *Η διεθνής προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς*. Εκδόσεις Παπαζήση.
- Κοραλή, Π. (2024). *Ανθρωπογενείς απειλές κατά της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Η δράση των Διεθνών Οργανισμών και της UNESCO στη διαχείρισή τους. Μελέτες περίπτωσης εσκεμμένων καταστροφών*. [Διπλωματική Εργασία, ΕΑΠ]. <https://apothesis.eap.gr/archive/item/215571>
- Νεστορή, Α. (2020). *Η προσέγγιση της 'δύσκολης κληρονομιάς' στο σύγχρονο πολιτισμικό περιβάλλον: Η προσπάθεια ανάδειξης της 'δύσκολης κληρονομιάς' των Εβραίων της Θεσσαλονίκης*. [Διπλωματική Εργασία, ΕΑΠ]. <https://apothesis.eap.gr/archive/item/157101>
- Νόμος 1114/1983. (1983). Περί κυρώσεως της εις Χάγην την 14ην Μαΐου 1954 υπογραφείσης Συμβάσεως "περί προστασίας των πολιτιστικών αγαθών εν περιπτώσει ενόπλου συρράξεως μετά του Κανονισμού εκτελέσεως αυτής, του Πρωτοκόλλου και των υπ' αριθ. Ι, ΙΙ και ΙΙΙ αποφάσεων της διασκεύσεως". <https://www.e-nomothesia.gr/diethneis-sunthekes/n-1114-1981.html>
- ΠΕΔ. (2020). *Δήλωση της Προέδρου της Δημοκρατίας για την Αγία Σοφία*. Προεδρία της Ελληνικής Δημοκρατίας. <https://www.presidency.gr/dilosi-tis-proedroy-tis-dimokratias-gia-tin-agia-sofia/>
- Στουφή-Πουλημένου, Ι. (2021). Η Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως. Στο *Αγία Σοφία: Ναοί της του Θεού Σοφίας ανά τον κόσμο*. Διακοινοβουλευτική Συνέλευση Ορθοδοξίας.
- ΣΥΡΙΖΑ. (2020, 07 23). *Αλ. Γεωργιάδης: "Να καταχωρηθεί η Αγία Σοφία ως μνημείο στον Κατάλογο Πολιτιστικής Κληρονομιάς σε Κίνδυνο"*. ΣΥΡΙΖΑ. <https://syriza.gr/al-georgiylhs-na-katachwrhthei-h-agia%CE%84sofia-ws-mnhmeio-ston-katalogo-politistikhs-klhronomias-se-kindyno/>
- ΤΟ ΒΗΜΑ. (2020a, 07 23). *Αγία Σοφία : Έντονες αντιδράσεις ένα 24ωρο πριν λειτουργήσει ως τζαμί*. ΤΟ ΒΗΜΑ. <https://www.tovima.gr/2020/07/23/politics/agia-sofia-entones-antidraseis-ena-24oro-prin-leitourgisei-os-tzami/>
- ΤΟ ΒΗΜΑ. (2020b, 07 05). *Διεθνείς αντιδράσεις για τη μετατροπή της Αγίας Σοφίας σε τζαμί*. ΤΟ ΒΗΜΑ. <https://www.tovima.gr/2020/07/05/politics/diethneis-antidraseis-gia-ti-metatropi-tis-agias-sofias-se-tzami/>

- ΤΟ ΒΗΜΑ. (2026, 03 29). Ισραήλ: Διεθνείς αντιδράσεις για τον αποκλεισμό του Πανάγιου Τάφου. *ΤΟ ΒΗΜΑ*. <https://www.tovima.gr/2026/03/29/world/israil-diethneis-antidraseis-gia-ton-apokleismo-tou-panagiou-tafou/>
- ΥΠΕΞ. (2020). Ανακοίνωση Υπουργείου Εξωτερικών σχετικά με την μετατροπή της Αγίας Σοφίας σε τζαμί. Ελληνική Δημοκρατία Υπουργείο Εξωτερικών. <https://www.mfa.gr/anakoinose-upourgeiou-exoterikon-skhetika-me-ten-metatropes-tes-agias-sophias-se-tzami/>
- ΥΠΠΟ. (2020). Δήλωση της Υπουργού Πολιτισμού και Αθλητισμού κ. Λίνας Μενδώνη για την Αγία Σοφία. Ελληνική Δημοκρατία Υπουργείο Πολιτισμού. <https://www.culture.gov.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=3364>
- Φίλιππουπολίτη, Α. (2018). Πολιτιστικός εθνικισμός-πολιτιστικός διεθνισμός και οικουμενικά μουσεία. Μια επισκόπηση θέσεων. Στο Μ. Κοντοχρήστου (Επιμ.), *Διεθνές γίνεσθαι και πολιτισμός. Προκλήσεις και πολιτικές* (σσ. 149-166). Εκδόσεις Σιδέρης.
- Χαϊνογλου, Κ. (2015). Ειδικά θέματα προστασίας πολιτιστικής κληρονομιάς: Πολιτιστική γενοκτονία, πολιτιστική κάθαρση και η εφαρμογή των κανόνων διεθνούς δικαίου στην περίπτωση του ISIS. Στο Ν. Βασιλειάδης, & Σ. Μπουτσιούκη (Επιμ.), *Πολιτιστική διπλωματία* (σσ. 217-243). Κάλλιπος. <http://hdl.handle.net/11419/4420>
- Χρυσάφης, Ι. (2020). *Αγία Σοφία: Μνημείο Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς*. Η Καθημερινή.

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.